

Irodalomtörténet

Egy későliberális ideológia-kritikus Vázlat Gáspár Zoltánról

LENGYEL ANDRÁS

(*Szeged, Móra Ferenc Múzeum*)

1. Felemás utókor

Gáspár Zoltánnak, hasonlóan számos más kortársához, akik a 2. világháborúban veszítették életüket, amnéziás-felemás utókor jutott. Halálát — pár hónappal később — még egy rövid nekrológ követte¹, majd hosszú időre néma csend vette körül. Nevét nyomtatásban vagy két évtizedig le sem írták. A hatvanas évek közepétől — párhuzamosan történetírásunk egyéb területeken való megújulásával — neve újra fölbukkant. Előbb Bóka László sajátos aurájú „arcképvázlataiban”² tűnt föl, majd Füst Milán emlékezésében.³ A hetvenes évek eleje pedig meghozta az első életrajzi vázlatot is, Csaplár Ferenc rövid, de úttörő tanulmányát.⁴ Ezt nemsokára egy majdnem egész kolumnás nagy újságcikk követte⁵ — fokozódó figyelem, sőt már-már Gáspár-„reneszánsz” kezdete ígérkezett. A lehetőség azonban lehetőség maradt. Neve ugyan mind gyakrabban bukkan föl azóta különböző összefüggésekben, ezek azonban lényegében esetleges, alkalmi megjegyzések, fölfedező, pontosabban újrafelfedező gesztusok. Hasznuk persze tagadhatatlan, s nemcsak kegyeleti szempontból. Neve forog, s így nemcsak utcát kapott Szegeden, de őt magát, történeti szerepét is „szokja” a szakma. Ezek az emlegetések a kívánatosnál mégis kevesebbet nyújtanak, sőt — éppen esetlegességük miatt — kicsit zavaróak is. A Gáspárt emlegetők megjegyzéseiből nem derül ki igazán, miért is tanulságos életműve s személye, s miért érdemli meg az utókor figyelmét.

Kezdetben, részben még Csaplár Ferenc is, lényegében csak József Attila kapcsán emlegették. Csaplár pár lapos dolgozatának közel egyharmada a József Attila-kultuszban játszott (egyébként fölöttébb dicséretes) szerepét mutatta be, s Bokor László, L. Nagy Zsuzsa is vele kapcsolatban ezt az epizódot villantotta föl.⁶ Bóka László, aki vitapartnerre, de egyben barátja is volt, ugyancsak kapcsolja József Attilához, de őt mindemellett elsősorban az egyéniség érdekelte: a nagy memóriájú, versekért lelkesedő csillogó szellem. S ő, akinek emlékezése a tulajdonképpeni nyitányt jelenti a Gáspár-kutatásban, fölillantja az irracionálizmussal szembe fordulót is. „Mindenfajta misztikustól idegenkedő racionalistaként” mutatta be utóbbi Keresztényi Nándor is, s életművét Vezér Erzsébet is „a szenvedélyesen is fegyelmezett, harcosan is mindig értelemre ható publicisztikának” láttatta.⁷ Ezekben az utalások-

¹ Máté Iván, 1945. 47.

² Bóka László, 1966. 925—927. Az írás 1959-ben keletkezett, először Bóka Arcképvázlatok és tanulmányok című kötetében, 1962-ben jelent meg. Adatai kétségesek.

³ Füst Milán, 1967.

⁴ Csaplár Ferenc, 1971. 1145—1149.

⁵ Keresztényi Nándor, 1972.

⁶ Bokor László, 1972, L. Nagy Zsuzsa 1972.

⁷ Vö. Vezér Erzsébet 1970. 10.

ban azonban jórészt, bárha öntudatlanul, csak nekrológusának, Máté Ivánnak szavai csengenek vissza, aki szerint „sohasem volt annyira elfogult, hogy bármikor is megfeledezett volna a legpontosabb definiálásról, ha valamit írt. Szinte mániákusan ragaszkodott a pontossághoz, a fogalmakat tisztázó szabatosághoz.”⁸

A racionalista publicista eme képe, mely a róla szóló, őt méltató írásoknak azóta is központi vonása, csak a legutóbbi időkben tágul. E Fehér Pál már nemcsak a „méltatlanul elfelejtettek” egyikeként emlegeti, de úgy látja: „A magyar történeti publicisztika egyik mestere volt, erről — egyebek között — Húsz év története című könyve tanúskodik, melyet e műfaj mai, új virágzása idején illene számon tartanunk.”⁹ Huszár Tibor pedig ideológiatörténeti vázlataiban egyenesen a korszak egyik legszínvonalasabb neoliberais ideológusaként emlegeti, s kifejezetten sajnálja, hogy keveset tudunk róla.¹⁰ A volt barát s harcostárs Fejtő Ferenc, ha lehet, még ennél is továbbmegy; ő Bibó Istvánhoz hasonlítja s írásai kiadását szorgalmazza.¹¹ E. Fehér Páltól Fejtő Ferencig tehát létrejött egy konszenzus, amely Gáspár újrafelfedezését sürgeti s értékét tudatosítja.

Ezt tudva, óhatatlanul fölvetődik a kérdés: miért hát akkor, hogy a bejelentett igényt nem követte, s nem követi még ma sem egy alapos föltáró munka? Az okok, úgy tetszik, Gáspáron messze túlmutatnak; összetevőit, mint annyi más esetben, csak sejteni lehet. Valószínű, hogy a viszonylagos elfelejtettségben része van személyi, irányzati elfogultságoknak, sőt esetlegességeknek is. A legfőbb oka azonban alighanem az, hogy Gáspár ideológusi működésének fölmérése elképzelhetetlen a neoliberalizmus (vagy más terminológiával: későliberalizmus) eszmetörténeti földolgozása nélkül. Mind tevékenysége valóságos irányának, mind karakterizáló belső ellentmondásainak rekonstruálása enélkül lehetetlen, vagy legalábbis roppant nehéz s bizonytalan. Márpedig történetírásunk e téren mindmáig keveset tett, legföljebb az első lépésekre került sor.

A korszak kutatói ugyan jól tudják, hogy a harmincas évek ideológiai mezőnyében, ha háttérbe szorulva, gyenge pozíciókban is, de föltétlenül jelen volt valamiféle liberalizmus. E sajátos — „korspecifikus” — liberalizmus pontos meghatározása és rekonstrukciója azonban nem könnyű, voltaképpen még adekvát elnevezése is kérdéses. Egyik jellegzetes képviselője, Ignóus Pál annak idején „megreformált liberalizmusról” beszélt¹², de ezt az önmeghatározást az utókor túlzottan egyedi jellegűnek tekintette, s nem fogadta el. S a kutatók más, mégoly pragmatikus közmegegyezésre sem jutottak. Van, aki neoliberalizmusról, van, aki újliberalizmusról, van, aki liberális-demokratikus irányról beszél, s mint elnevezés, a későliberalizmus is számbavehető.¹³ De valójában még az is kérdéses, egyetlen liberalizmusról kell-e beszélnünk, vagy helyesebb liberalizmusokról szólni. S vitakérdés lehet az is: mi e késő (vagy neo-) liberalizmus viszonya az urbánussághoz, ehhez az oly sokszor emlegetett, de oly kevésbé definiált jelenségkörhöz? Egyáltalán: Gáspár Zoltán ideológusi működése milyen kategóriák segítségével, hogyan írható le hitelesen?

A liberalizmus történetének hiteles földolgozása, sajnos, csak hosszabb folyamat eredménye lehet. E tanulmány — Gáspár Zoltán lévén a tárgya, de terjedelme miatt is — nem helyettesítheti a későliberalizmus történetének átfogó földolgozását, s bi-

⁸ Máté Iván, 1945. 47.

⁹ E. Fehér Pál, 1983.

¹⁰ Huszár Tibor, 1984. 294., valamint szíves közlése.

¹¹ Huszár Tibor, 1983. 47—48.

¹² Vö. Ignóus Pál: A liberalizmus házi reformja. Szép Szó, 1936. I. köt. 3. sz. 259—264.

¹³ Vö. Huszár, 1983, 1984.

zonyos értelemben eleve csak korlátozott érvényű lehet. De éppen mint egy jellegzetes ideológuspályának esettanulmánya, alkalmas lehet rá, hogy egy idológus pályájában egy vonulat rajzát is érzékeltesse, s így hozzájáruljon — megmutatva, milyen is volt egy későliberális ideológus — a módszeres ideológiatörténet elkészítéséhez is.

2. Hosszú készülődés

Gáspár Zoltán felvidéki protestáns család sarjaként született; apja Gáspár Géza postatiszt, anyja Bölcsházy Vilma felsőleányiskolai tanár volt.¹⁴ A család apai s anyai ágon egyaránt régi felvidéki családnak számított, s Gáspár Zoltánban e tudat mindig is élt, még utolsó éveit publicisztikájában is fölsejlik egy-egy utalás erejéig: „Rozsnyó gyorsvonaton hatórányira van Budapesttől. [...] Apám anyám ott születtek, nagy- és dédszüleim sem származtak oda messziről, már tudniillik azok, akik maguk is nem Rozsnyón látták meg a napvilágot. Gömör és Abaúj-Torna északi csücskében levő falvakból kerültek a városba, ki őt, ki huszonöt kilométernyi messzeségből. Ha egyszer rövid kirándulás helyett gyalogszerrel járnám a szelíd lankából középhegységgé kamaszodó gömöri tájat, amely Abaúj-Torna felé még komolyabb hegyvidékké cseperedik, talán még az ükeim mohos sírköveit is megtalálnám a kis falusi temetőben.”¹⁵ A család társadalmi státuszát nem ismerjük, csak annyit tudunk, anyai nagyapja „kékfestő volt, ekhós szekéren járta a környéki vásárokat”¹⁶, és sejtethetjük, az apai ág sem lehetett sokkal feljebb a társadalmi hierarchiában.

A családnak az a nemzedéke, amelybe Zoltán apja, Gáspár Géza is tartozott, már nem maradt meg a Felvidéken. „A rokonság szétszóródott az országban, elkeveredett más vidékekre való magyarokkal.”¹⁷ Gáspár Géza tanult is, s vagy ekkor, vagy tanulmányai befejeztékor Pestre került. A tiszti címtár adatai szerint 1897-ben a Budapesti Keleti Pályaudvar postaállomáson, 1898-ban a Főpostán, 1899-ben és 1900-ban ismét a keleti pályaudvari postán volt beosztott postatiszt.¹⁸ Ekkor már valószínűleg nős is volt (de lehet, hogy csak éppen ez időben nősült), mindenesetre az 1901. év már vidéken, Nyíregyházán találta, ahol az 1. sz. posta- és távirdahivatal tisztje lett,¹⁹ s ahol 1901. október 17-én megszületett Zoltán fia is.²⁰

A Gáspár család s Gáspár Zoltán nyíregyházi éveiről keveset tudunk. Özvegye szerint itt járt elemi iskolába, s itt végezte középiskolái első éveit. Ez igaz lehet, hisz Gáspár Géza 1915 végéig, tehát Zoltán tizennegyedik életévéig Nyíregyházán teljesített szolgálatot (1903-tól posta főtisztként). Az elemi iskolai tanulmányoknak, amelyeknek egy részét Gáspár Zoltánné szerint a „Szepességben” végezte, nem ismerjük írásos nyomait. A gimnáziumi tanulmányok azonban megfoghatók, dokumentálhatók. A „nyíregyházi államilag segélyezett ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium” 1911/12 és 1914/15 közötti évi értesítői regisztrálják Gáspár Zoltán tanulmányait is. Kiderül ezekből, hogy 1911 szeptemberétől volt a gimnázium tanulója, ekkor, az 1911/12. tanévben járta az első osztályt. Osztályfőnöke az első két évben dr. Radó Endre, majd utóbb Varga László volt — egyik sem különösebb név a pe-

¹⁴ Csaplár, 1971. 1145. Keresztényi, 1972.

¹⁵ Gáspár Zoltán: Rozsnyói hétvég. Esti Kis Újság, 1943. aug. 2.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Magyarország tiszti cím- és névtára (továbbiakban: Tiszti címtár), 1897: 336, 1898: 356, 1899: 381, 1900: 363.

¹⁹ Tiszti címtár 1901: 380.

²⁰ Csaplár, 1971. 1145., Keresztényi, 1972.

dagógiában. Nagy létszámú osztálynak számított az övék; az első évben hetvenketten, s negyedikben is még mindig hatvanan jártak. A tanulók mind szüleik társadalmi állása, mind vallásuk szerint vegyes képet mutattak. Az osztály főleg tisztviselők, kisbirtokosok és kisiparosok gyerekeiből állt, s a domináló evangélikus vallás mellett reformátusok, katolikusok és izraeliták is voltak — az iskola ezek valamennyiének vallásoktatását biztosította. Gáspár Zoltán, bár az értesítő egyik évben sem tünteti föl a tanulmányi eredményeket, jó tanuló lehetett, minden évben kapott valami jutalmat. 1911/12-ben 10 koronát a Groska Jánosné-féle alapból, a következő évben pedig — „kiváló szorgalmáért és előmeneteléért” — egy-egy jutalomkönyvet. Tanárai a kor jó vidéki átlagához tartoztak, egyike-másika pedig ennek fölötté állt. Német nyelvre pl. a neves filológus, dr. Pröhle Vilmos, görögptóló irodalomra pedig a magyar—svéd kapcsolatok már akkor is neves kutatója, dr. Leffler Béla oktatta. A tananyag, amely az értesítőkből viszonylag jól rekonstruálható, erősen ún. human jellegű volt, a nyelvek, a történelem s vallástan dominált benne. A nevelés szelleme, amennyire megállapítható, a protestantizmusból táplálkozott; az október 6-i és március 15-i hazafias ünnepek mellett az iskola minden évben megülte — október 31-én — a reformáció emlékünnepélyét is. Ez szolgálhatta Gáspár Zoltán szemléletének egyik forrását, egyik rétegét is. E vonatkozásban érdemes idéznünk az 1911. október 31-i ünnepi beszédből, amely a „protestantizmus hivatását” így összegezte: a protestantizmus hivatása „lényegében ma sem a dogma, hanem a viszonyokhoz való célszerű alkalmazkodás; nem hierarchia, hanem egyetemes papság; nem miszticizmus, hanem világosság; nem szertartás, hanem belső vallásos érzés; nem önzés, hanem önzetlen szolgálat; nem függés, hanem az önállás érzete; nem szolgáltság, hanem szabadság; nem félelem, hanem bátorság; nem gépies öntudatlanság, hanem tudatos felelősség”.²¹ S itt itatódhatott bele eme erkölcsi elvek mellett az is, hogy a „protestantizmus minden ténye a nemes értelemben vett humanizmusból ered”, s „minden eszközével a felvilágosodottságot munkálja”.²²

Gáspár Gézá 1915 végén vagy 1916 elején Kolozsvárra helyezték át (előlépett, „a kolozsvári magy. kir. posta- és távirdaigazgatóság” pénztári ellenőre lett),²³ s ez fia életében is fordulatot hozott. A második háborús tanévet (1915/1916.) Gáspár Zoltán már nem Nyíregyházán, hanem Kolozsvárott, a református kollégiumban végezte.²⁴ Az iskola, amelynek diákja lett, Erdély egyik legismertebb, legjobb, a magyar művelődéstörténet egészében is jelentős szerepet játszó, saját karakterű tanintézete volt. Élén az íróként is számon tartott Kovács Dezső állt, s nem ő volt az egyetlen kiváló tanár. Mellette a református kollégiumban tanított az időben Csüry Bálint, aki mint nyelvész lett jelentékeny tudós, Seprődi János, aki zenetörténészként alkotott maradandót, Tavasz Sándor, aki teológusként s kivált filozófusként vívott ki magának előkelő helyet művelődéstörténetünkben. De kisegítőként itt oktattott a kolozsvári egyetem történészprofesszora, Márki Sándor, a régész Buday Árpád. Az iskolának saját, külön aurája, hogy azt ne mondjuk szelleme volt. A protestáns hagyományok legjobbait: a nyitottságot, a toleranciát, a demokratizmust folytatta, s ezt mélyítette el tanítványaiban. A diákok itt rendszeresen dolgoztak is; „az ifjúság művelése alá vett földön” a tanulók a tanárok vezetésével dolgoztak.²⁵ Különös gon-

²¹ A nyíregyházi államilag segélyezett ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium negyvennyolcadik értesítője 1911/12. Nyíregyháza, 1912. 44—45.

²² Uo. 46.

²³ Tiszti címtár, 1916: 289.

²⁴ Vö. a kolozsvári református kollégium évi értesítőit (továbbiakban: Értesítő). A kolozsvári évekre vonatkozóan ezek az értesítők a forrásaink.

²⁵ Értesítő, 1915/16: 118.

dot fordítottak „mindig arra, hogy az ifjúság kötelességérzetét növeljék. Ezt a célt szolgálták az igazgatónak az ifjúság kéthetenként tartott összejövetelein elmondott magyarázatai és beszédei, valamint a vasárnapi istentiszteleteken mondott egyházi beszédei Tárkányi György és dr. Tavaszy Sándor tanároknak.”²⁶

Gáspár kolozsvári diákoskodásának saját színt adott, hogy diákévei az első világháború éveire estek. Ez 1915/16-ban még inkább csak abban mutatkozott meg, hogy a diákok egy része s egy-két tanár katonának vonult be, az oktatásban pedig megjelent a háború témája. Gáspárék (az V. osztály) pl. ilyen „háborús tárgyú iskolai és házi írásbeli feladatokat” kaptak: „6. A háború eddigi krónikája, 7. A haza állapotának rajza Kossuth L. beszédeiben, 8. A Kárpátok őre”.²⁷ A következő, 1916/17. tanév azonban már „izgalmasabbra” sikeredett. Az iskola épületének egy részét előbb az erdélyi román betörés elől menekülők, majd a hadsereg foglalta el; a tanév így — jókora késéssel — a katolikus főgimnázium épületében kezdődött el, s csak 1916. nov. 23-án költöztek vissza régi épületükbe, az ún. régi internátusba. Az egész tanév így is mindössze 6 hónapig tartott; 1917. május 26-án élelmezési nehézségek miatt, „főhatósági utasításra” befejezték az évet. A háborús helyzet (az 1916. októberi erdélyi menekülés) a létszámban is fölborulást eredményezett; a menekülők egy része a református kollégium diákja lett, ugyanakkor az iskolai értesítő olyan diákokról is tud, „akik azért maradtak el, mert Kolozsvárt nem látták elég biztos helynek”.²⁸ Ebben az évben az V—VIII. osztályosok, tehát Gáspár számára is már katonai kiképzés is volt; orvosi elméleti ismereteket és katonai elméleti ismereteket 6—6 órában, gyakorlati kiképzést heti 2 órában kaptak. Többször tartottak „félnapos kisebb menetgyakorlatokat” is. Érthető hát, hogy az igazgató így írt: „értesítőnket azzal a kívánsággal adom tanítványaink és szüleik kezébe: vajha ez volna az utolsó háborús évi jelentésünk”.²⁹

A háborús viszonyok, a bevonulások, a frontról érkező halálhírek ellenére a tanítás természetesen folyt, s az iskolai élet elsődlegesen mégiscsak a tanulásból állt. Gáspár a jobb tanulók közé tartozott, jöllehet a „reáliakkal” nehezen boldogult. Eredményei 1915/16-ban és 1916/17-ben így alakultak: magaviselet: 1,1; vallástan: 1,1; magyar nyelv: 1,1; latin nyelv: 2,1; természetrajz: 2,2; mennyiségtan: 3,3; szabadkézi rajz (csak ötödikben): 2; testgyakorlat (csak hatodikban): 1; ének (csak hatodikban): 2; francia nyelv (csak hatodikban): 1. Az 1917/18. tanévben elért érdemjegyeit nem ismerjük; az értesítő csak az összesített eredményt közölte, Gáspárt a *jók* között sorolta föl. Történelemre Tavaszy Sándor, latinra Csüry Bálint, magyarra Kovács Ferenc, görögre Illés Gyula tanította. Görögöt, 1917/18-ban egy félévig Buday Árpád keze alatt tanult. Tájékozódását meghatározó tanárai — ismerve érdeklődési körét — alighanem Tavaszy Sándor és Csüry Bálint lehetnek. Előbbi reformációs emlékbeszédeivel, istentiszteleteivel is hathatott rá.

Lehet, hogy már hatodikos korában is, de hetedikesként mindenképpen részt vett a Csüry Bálint vezette Gyulai Pál ifjúsági önképzőkörben. Az 1917/18. tanévben — a katonának bevonult Sarudy Elemér helyett — ő volt az önképzőkör aljegyzője. A kör abban az évben „11 rendes gyűlést, 3 közgyűlést és 16 választmányi ülést” tartott; ezeken Gáspár minden bizonnyal részt vett. Ott lehetett 1917. okt. 6-án a körnek a hadiárvaik javára adott hazafias ünnepélyén, dec. 9-én Tompa Mihály centenáriumi ünnepségén, az 1918. márc. 15-i „hazafias emlékünnepélyen” is. „Az önképzőköri munkásság ez évben a háborús évekhez képest szokatlanul élénk volt,

²⁶ Értesítő, 1915/16:118.

²⁷ Értesítő, 1915/16:118.

²⁸ Értesítő, 1916/17:61.

²⁹ Értesítő, 1916/17:65.

különösen a VII. osztály [tehát Gáspárék osztálya] több tagja vett tevékenyen részt idei működésében. A tárgysorozatban szerepeltek: értekezések, szabadelőadások, elbeszélések, rajzok, szavalatok, ének- és zeneszámok (nagy számmal), versek, bírálatok.”³⁰ Gáspár maga történelemből és irodalomtörténetből jeleskedett. A történelemből kitűzött pályátételre (*A reformáció szerepe hazánk történetében*) a 30 koronás pályadíjat ő nyerte el dolgozatával;³¹ „magyar irodalomtörténetben tanúsított szorgalmáért” pedig a Waller József alaphól kapott 46 korona 90 fillért.³²

Az 1918/19. tanévet is a református kollégiumban végezte, ott is érettségizett. Konkrét adatunk azonban arról az évről már nincs (az iskola évi értesítője erről az évről nem jelent meg), s ezt a háború elvesztésével, forradalmakkal, román bevonulással terhes évet más forrásokból sem ismerjük. Annyi bizonyos — s ez is özvegye másodkézből vett emlékezéséből derül ki —, hogy valamikor 1919-ben a Gáspár család is a menekülést választotta, s a család — nem vállalván a román impériumot — hónapokra vagonlakó lett. Hosszabb ideig állomásokon, vagonokban éltek — az impériumváltozás teljesen elsöpörte a Gáspár család egzisztenciáját.³³

1920-ban már Szegeden találjuk őket; mint annyi más erdélyi menekült, Gáspárék is a Tisza-parti városban találtak új otthonra. A helyi Délmagyarország c. lap 1920. április 29-én már Gáspár Zoltánnak küldött „szerkesztői üzenetet”: „G. Z. A szép cikket szombati számunkban közöljük.”³⁴ Május 29-én pedig megjelent a lapban első cikke is: *Mindent felírunk!* Ez akkori lelkiállapotának, elkeseredettségének (s érzelmi alapozású ítélkezésének) jellegzetes — s azt mondhatnánk, szinte törvényszerű — példája. „Van Végvárinak, a magyar irredentizmus legizzóbb és legércesebb szavú szószólójának egy verse — írta —, amelynek címe ez a két komor kongású szó: »minden felírunk«. Tizennyolc sor az egész és ebben a tizennyolc sorban lángol és lobog, szikráz és gyújt, ég és éget a darabokra szaggatott, rabigába tört magyarság minden fájdalma. Az egyik versszak: egy sikoltás, a másik egy felfakadó seb vérzése, a harmadik egy jajszó, az utolsó pedig: nekünk egy szent fogadástétel ellenségeinknek pedig rettenetes fenyegetés.

»egy jó szót tőlük megtanulunk végre,
S majd: Cine mintye — megfizetünk érte.«”³⁵

E cikk, melyet Csaplár Ferenc joggal irredentistának minősít,³⁶ bizonyos értelemben múltó és esetleges epizód Gáspár Zoltán életművében. Bár a magyarság nagy tömbjeinek leszakadását később sem tekintette pozitív fejleménynek, a militáns revansizmus, amelynek 19 éves fővel, a menekülés borzalmainak friss emlékével hangot adott, publicisztikájában soha többé nem jött elő. Pillanatnyi érzéseit azonban jól tükrözi e cikk (s tudjuk, nemcsak az övét: sok menekült érezhetett akkor így). S publicista alkata is, amely annyira jellemző rá később is, már ebben is tisztán jelentkezik — így kivált tanulságos. Ebben is megvan már irodalomra hivatkozó, irodalomból indító érvelése, lendületes retorikája, egy fő tétel kimondásáig ívelő gondolatvezetése, szempontjainak érzelmi-erkölcsi elsődlegessége, s az a sajátossága, hogy azt

³⁰ Értesítő, 1917/18:15., vö. 61.

³¹ Értesítő, 1917/18:39.

³² Értesítő, 1917/18:36.

³³ Gáspár Zoltánné szíves közlése; vö. még: Keresztényi, 1972.

³⁴ Szerkesztői üzenet. Délmagyarország, 1920. április 29. 4.

(Az „üzenetet” tartalmazó újságlap megmaradt Gáspár hagyatékában.)

³⁵ Gáspár Zoltán: *Mindent felírunk!* Délmagyarország, 1920. máj. 29.

³⁶ Csaplár, i. m. 1145.

írja, amit igaznak hisz, érez, s e hitet az intellektus inkább csak „racionalizálja” semmint analizálja.

Délmagyarország-beli cikkét követően hosszú évekig alig tudunk róla valamit. Annyi bizonyos csak, még 1920-ban (valószínűleg az év őszén) Budapestre került tanulni — a műszaki egyetem Közgazdasági Karának hallgatója lett.³⁷ Ezt a főiskolát az 1920. évi XXXI. tc. alapján akkor szervezték meg, s közel másfél évtizedig sajátos helyzetben, önálló egyetemi karként működött. Célja volt előkészíteni „azokra a hivatásokra, amelyek magasabb gazdasági, mezőgazdasági és közigazgatási ismereteket kívánnak”, s gondoskodni „a nevezett szakok tanárainak képzéséről is”.³⁸ Gáspár ennek az intézménynek első hallgatói közé tartozott — bár nem tudjuk, a társadalomtudományok iránt már ekkor megmutakozó érdeklődés vezette-e ide, vagy valami más, egyéb megfontolás. Franz Oppenheimer „államszociológiájának első fogalmazását” mindenesetre már gimnazista korában megismerte, így föltételezhetjük, hogy döntését belső késztetés (is) motiválta.³⁹

Pesti életéről, egyetemi tanulmányairól nincs adatunk, intellektuális fejlődéséről valami mégis sejthető. Évekkel később, olvasmányairól vallva ugyanis ezekre az évekre utalt. 1920-ban „tizenkilencéves voltam s Budapesten az újonnan megnyílt közgazdasági kar hallgatója; az új főiskola sokágú tanterve sokfelé való kalandozásra kötelezett, a filozófiai enciklopédiától a vajköpülésig. S többek között kötelező volt a büntetőjog tanulása is. Találomra Vámbéry Rusztem tankönyvét kezdtem forgatni, megtanultam belőle a büntetőjogot amennyire kellett s közben a humanizmus, a haladás és az építő reformmunka légkörét szívtam ebből a könyvből. Tájékozatlan kis gólya létemre tehát ugyancsak félreeső vidékre vetődtem 1920-ból. Nem lett belőle baj, minthogy a büntetőjog vendégprofesszora Balogh Jenő volt, túl a politikai aktivitáson és innen azon, ami politika volt 1920-ban [...]; az Akadémia főtítkári szobájában fogadott, amikor kollokviumra jelentkeztem, előzékenyen kérdezett ki felforgató kollegája tanaiból s jeles érdemjeggyel bocsátott útra.

Ugyanez évben egy nagy politikai per tárgyalásáról olvastam a lapokban. Az elnök részleteket olvasott fel a vádlott egyik tudományos művéből, majd tömören így foglalta össze a tanulságot: »Őn szerint tehát egész történelmünk csupa hazugság, s valójában minden azon fordult meg, hogy kinek hány hold földje volt?« Ennek a beajánlásnak nem lehetett ellenállni; így róhatom be döntő olvasmányaim közé Ágoston Péter könyvét, *A magyar világi nagybirtok történetét*.

Harmadik elhatározó könyvélményem 1920-ból Germanus Gyula műve, *A föld és faj hatása a történelemben*” lett.⁴⁰

Szemléletében tehát a liberális protestantizmus mellé egy avval némely területen rokon, de attól mégiscsak radikálisan különböző új irányzat: a polgári radikalizmus bukkant föl. Szemléletének e forrása azonban, amennyire egyelőre megítélhető, nem lett kizárólagos eleme tájékozódásának. Valószínűleg már ekkoriban, a húszas évek elején is „mindentolvasó” volt, s azok az olvasmányélmények, amelyekről vallo-másában hírt ad, zömmel ezekben az években érték. Franz Oppenheimer *A szociológia rendszere*, Marx és Engels *Kommunista kiáltványa*, Marx „két kisebb írása (Osz-tályharcok és Polgárháború Franciaországban)”, Plehanov *A marxizmus tudományos alapproblémái*, Kropotkin valamelyik műve, Anton Menger *Új államtana*, Georg Adler *A szocializmus és kommunizmus története*, Jászi Oszkár *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, Tocqueville *A demokrácia Amerikában*, Le Bon

³⁷ Csaplár, i. m. 1145. Vö. Kóhalmi Béla. Szerk. 1937—136.

³⁸ Új Idők Lexikona. 16. köt. Bp. 1939. 4014.

³⁹ Vö. Kóhalmi Béla. Szerk. 1937. 136.

⁴⁰ Kóhalmi Béla. Szerk. 1937. 136.

A tömegek lélektana s Az igazságok élete, Leopold Lajos *A presztizs*, Freud *Bevezetés a pszichoanalízisbe*, Russel *A filozófia alapproblémái* (stb.) — mind-mind olvasmányai közt szerepelt.⁴¹

E tájékozódás, mai szemmel nézve, kétségkívül meglehetősen vegyes benyomást kelt, de ezen az adott körülményeket ismerve nem lehet csodálkozni. A húszas évek eleje Gáspárnál kiforrottabb, kialakultabb egyéniségeknél is zavarokat eredményezett. A tájékozódás alapiránya azonban így is kikövetkeztethető, s bizonyosnak tekinthető: Gáspár társadalomkritikai munícióval igyekezett ellátni magát. Olvasmányai — legyenek bár egymáshoz viszonyítva ellentétesek, vagy akár egymást kizárók — valamiképpen mind a kritikai vonást erősítették szemléletében.

Hogy meddig tanult Budapesten, nem tudjuk. Csaplár Ferenc s Keresztényi Nándor szerint *elvégezte* közgazdasági kari tanulmányait, ami azt jelenti, hogy legalább 1925-ig bizonyosan Pesten élt. 1924. május 17-én mindenesetre még ő is Budapesten írta alá azt a levelet, amelyet volt tanítványai Buday Árpádhoz írtak, egyetemi ny. r. tanárrá történt kinevezése alkalmából.⁴² Az sem kizárt azonban, hogy tovább, akár még évekig is a fővárosban maradt, hisz a diploma megszerzése, mint nemzedéktársai nem kis részénél, neki sem volt sürgős. Állást úgy sem kapott volna.

Akárhogy történt is: akár egyetemi tanulmányait húzta el a szükségesnél hosszabb időre, akár szüleinél, munka nélkül töltötte éveit — tevékenysége 1929 őszéig rejtve marad előttünk. Akkor — már újra Szegeden — a Ferenc József Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán kezdett újabb tanulmányokba.⁴³

A véletlenek összejátszása folytán egy jelentős nemzedék kezdte meg ekkor Szegeden jogi tanulmányait. Bibó István, Erdei Ferenc, Reitzer Béla, Ádám László, Szomjas-Schiffert György (stb.) ugyancsak ekkor került az egyetemre; Buday György már fölsőbb éves volt, Csikós-Nagy Béla, Szebenyi Endre s mások pedig egy-két évvel később, de még az ő egyetemi éveiben. A Ferenc József Tudományegyetem ekkor kis egyetem volt, erős jogász túlsúllyal, minden karon legalább néhány jelentékeny professzorral. A jogi kar két legtöbbit nyújtó professzora, a jogelméletet tanító Horváth Barna s a statisztikát s közgazdaságtant előadó Surányi-Unger Tivadar volt — ők maguk is nem sokkal korábban kerültek katedrára, s a frissebb, korszerűbb szakmai szellemet képviselték.⁴⁴ Egyetemtörténeti kutatások híján nem tudjuk, mit adhattak Gáspárnak, de Erdei, Bibó s Reitzer pályájának tapasztalataiból valószínű, hogy neki is Horváth és Surányi-Unger volt az inspiráló — a sok csak vizsgakötelezettséget jelentő tanulmány közt. Horváth és Surányi-Unger munkássága azt sejteti, mint egyetemi tanárok, elsősorban Gáspár szociológiai—társadalomtudományi tájékozottságát erősítették. Tudjuk, Surányi-Ungerrel kapcsolata közelebbi lehetett, a professzor 1931-ben olaszországi ösztöndíjat is szerzett neki (ez azonban, mint Gáspár később megírta, „Teleszky kékczeruzájának esett áldozatul”).⁴⁵ Intellektuális fejlődése szempontjából azonban valószínűleg önművelése, olvasókedve lehetett a döntő.

Jogi tanulmányait az 1933/34. tanévben fejezte be, ekkor avatták — 33 évesen — doktorrá is.

⁴¹ Kóhalmi Béla. Szerk. 1937. 138—139.

⁴² A levél dr. Buday Margit ny. főorvos tulajdonában van. Ismeretét neki köszönöm.

⁴³ Csaplár, 1971. 1145.

⁴⁴ Lisztes László—Zallár Andor, 1971.

⁴⁵ Kóhalmi Béla. Szerk. 1937. 137.

3. Az ideológus első közössége; a Szegedi Fiatalok közt

Tápay-Szabó László, a Pesti Napló ún. csillagos cikkeinek írója, mint egyetemi magántanár az 1929/30. tanév első félévében „újságíróképző előadásorozatot kezdett”.⁴⁶ Az első félévben *A hír*, a második félévben a *Közéleti ügyek a sajtóban* címmel tartotta óráit. Az előadásokat Gáspár Zoltán is felvette, s mint később kiderült, ez döntőnek bizonyult élete alakulása szempontjából. „Az alacsony, szemüveges, őszülő professzor a délidőben tartott előadásai végén anekdotákat, regény- és novellarészleteket mondott el, s ezeket két óra alatt kellett megírni és a délutáni előadásán beadni. Tápay-Szabó ezeket az írásokat a következő héten nyilvánosan megbíráltta. A legjobb dolgozat írójait felszólította, megtárgyalta írásművének előnyeit, rámutatott a fogyatékoságaira, s mindezekből az egész hallgatóság okulhatott.”⁴⁷ Ezeken az órákon Gáspár jól szerepelt, feltűnt Tápay-Szabónak is: „tíz évvel ezelőtt — írta később a professzor Gáspárról — volt a hallgatóim között egy vékony, szőke fiatalember. ... Nagyon hamar feltűnt nekem, hogy ez a fiatalember nagyszerű újság-olvasó: tízszer annyit olvasott, mint a többi hallgató együttvéve, és amit olvasott, az meg is maradt a fejében. [...] szóval: igen alkalmas anyag volt arra, hogy kitűnő közíró váljék belőle.”⁴⁸ Nem lehet vitás, a publicista Gáspár itt kapta meg alapképzettségét, itt tanulta meg az újságírószakma alapjait.

De nemcsak ez bizonyult Tápay-Szabó óráiban sorsfordítónak. A hallgatóság körében, mások mellett, több későbbi társa s barátja is ott volt. Így Buday György a Bethlen Gábor Kör elnöke, az agrársettlement mozgalom elindítója s ideológusa, Balla Sándor, a kör egyik vezetője, Ádám László, aki később Buday utódaként a kör elnöke (s Gáspárnak is barátja) lett, Berczeli Anzelm Károly, a költő és drámaíró, Reitzer Béla, a Művészeti Kollégium majdani titkára, Szomjas-Schiffert György, a későbbi neves népzene kutató, ekkor a kör tagja stb.⁴⁹

A Bethlen Gábor Körben ekkor már — Buday vezetésével, s több, a Tápay-Szabó szemináriumán résztvevő hallgató közreműködésével — folyt az agrársettlement munka. „Ennek a munkának előfeltétele a felmérés volt, hogy az orvoslás módját meg lehessen találni [...] A szegedi tanyavilág helyzetének vizsgálatához tehát [Buday] munkatársakat keresett, és Tápay-Szabó kollégiumában talált is.”⁵⁰ Az első felmérések, amelyekben már Gáspár is bekapcsolódott, a sajtókollégium keretében, pontosabban a Tápay-Szabó biztosította publicitás segítségével realizálódtak. A sajtó kollégium munkájában összekovácsolódott (egymást részben már korábban is ismerő) fiatalok jártak ki ugyanis a szegedi tanyavilágba, s rögzítették benyomásait. Az elkészült fölmérő cikkeket, személyes kapcsolatairól, Tápay-Szabó helyezte el a Délmagyarországban, a város liberális napilapjában. Az első cikk, amely megjelent, éppen Gásparé volt (*Mi a tanya és mi a szállás?*), — ez 1930. április 20-án látott napvilágot a lapban. Őt április 27-én Ádám László írása (*A tanya 1930-ban*), május 25-én és 29-én a Szomjas-Schiffert Györgyé (*Látogatás Fürtöm Jánoséknál*), május 11-én Tömöry Lajosé (*Hogyan ruházkodik a tanya*), június 8-án Pátriász Istváné (*Hatezer mázsa hal a Fehér tóban*), június 15-én és 29-én a Buday Györgyé (*A városi fiatalság és a tanyák világa; Miért szükséges a tanya helyzet diagnózisa?*), július 13-án a Balla Sándoré (*A tanyai nép lelke*), július 20-án megint a Szomjas-

⁴⁶ Szomjas-Schiffert György emlékezése szegedi életrészéről. Vö. Somogyi-könyvtári Műhely, 1983. 2—3. sz. 166.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Tápay-Szabó írását ld. Pesti Napló, 1939. máj. 25. Idézi Keresztényi, 1972.

⁴⁹ Somogyi-könyvtári Műhely, 1983. 2—3. 166.

⁵⁰ Somogyi-könyvtári Műhely, 1983. 2—3. sz. 167.

Schiffert György (*Mit eszik a tanya népe?*), augusztus 3-án Major Miklósi (*Szeged mint földesúr*), augusztus 6-án pedig megint a Patriász Istváné (*Szeged mint földesúr*) követte. A cikkek még azon a nyáron külön füzetben is megjelentek a *Dolgozatok a M. kir. Ferenc József Tudomány-egyetem sajtótudományi tanfolyamából* c. sorozatban. (Buday két cikke adta az első számot, a többieké együtt a másodikat. Ez utóbbiban természetesen Gáspár cikke is újra megjelent.)

Gáspár cikke, mely időrendben is, logikailag is a sorozat nyitó írása volt, történeti—etimológiai fejtegetés; inkább műveltség, mint helyszíni élmény lenyomata. Igazában még az sem derül ki egyértelműen belőle, szerzője járt-e egyáltalán a tanyavilágban. A közös munka mégis Budayéhoz kapcsolta, s bevonta a Bethlen Gábor Kör belső életébe. A körbe, visszahúzódó alkata ellenére, könnyen beilleszkezhettek — részben, mert a kör református diákszervezet volt s onnan (Kolozsvárról) került Szegedre, ahol Gáspár maga is fontos éveket töltött. Részben pedig azért, mert Buday György nemcsak ugyanannak a kolozsvári református kollégiumnak volt diákja korábban, amelynek Gáspár is, s nemcsak a korábban Gáspárt is tanító Buday Árpád fia volt, de jó pszichológiai érzékű, tapintatos szervező is, aki éppen ebben az időben próbálta a kört nyitottabbá, színvonalasabbá tenni. Az agrársettlemntben résztvevőkből így éppen 1930 őszén kezdett formálódni az az intellektuális „élcsapat”, amely 1931 tavaszától—nyaratól Művészeti Kollégiumként jelezte önmagát, s rövid idő alatt az egyetemi fiatalság legjelentősebb szervezetévé vált. Ez a szűkebb csoport, amelynek hamarosan Gáspár is tagja, részese lett, a Bethlen Gábor Kör keretei közt, de attól fokozatosan elkülönülve működött, s „élcsapat-szerű” elkülönültségében — minden felekezeti elfogultságon fölül állva — tömörítette magába a legjobb erőket. A reformátusok (Buday, Tolnai Gábor, Tomori Viola, Árvay Erzsébet stb.) mellett hamarosan aktív katolikusok (pl. Ortutay Gyula), zsidók (Reitzer Béla, majd Radnóti, Hont) is jól megfértek együtt. 1932-re, Erdei Ferenc s Kárász Judit fölvételével, a Művészeti Kollégium lényegében mind személyi összetételét, mind szervezeti formáit illetően megszilárdult.⁵¹

A körben, majd a Művészeti Kollégiumban zajló élet lényegében három síkon folyt. Kezdetben a tanyai kiszállások, agrársettlemnt-előadások voltak a jellemzőek, a Művészeti Kollégium létrejöttével s önállósodásával párhuzamosan azonban ennek helyébe részben a folyamatos, öntisztító eszmecsere lépett, részben pedig a Művészeti Kollégium nyilvános vitaestjei s könyvkiadói tevékenysége. 1931 végén, 1932 elején az élcsapat, a kollégium formálódó kollektívája a Hétvezér utcai Munkásotthonban is eljutott, ahol — a hivatalos szociáldemokrata „vonalnál” radikálisabb — féllégális aktív munkát végeztek. Gáspár, Csaplár Ferenc szerint, „részt vett a Kollégiumnak a Szeged környéki falvakba, tanyavilágba szervezett kiszállásain, szemtanúja volt a szegedi Munkásotthonban folytatott önképző, agitációs és kulturális munkának.”⁵² Keresztényi Nándor szerint pedig „a baktói és a sándorfalvi parasztok között végez kutatómunkát”.⁵³ Bár ezeket az adatokat ismert írásos forrás nem erősíti meg, valószínűleg így történt; Gáspár — a *hosszú tartozás* okán — részese volt, részese lehetett e munkának. Igazán elemében azonban más területen volt; a kritikai, vitatkozva továbbgondoló eszmecsere „feküdt” neki a legjobban. 1932-ben a kör a Kálvin téri kis irodából egy Kárász utcai nagyobbba költözött át, s ez jótékonyan hatott a kör életére. „Végre megint volt könyvtár, folyóiratok napi-

⁵¹ A Művészeti Kollégium történetének úttörő földolgozása Csaplár Ferenc tollából született meg: Csaplár Ferenc, 1967. — Saját fölfogásom rövid foglalata: A Szegedi Fialok Művészeti Kollégiumának néhány sajátossága. Kézirat.

⁵² Csaplár, 1971. 1145.

⁵³ Keresztényi, i. m.

lapok [...] — emlékezik erre Ádám László —. No és a legfőbb: kitűnő kommentátor is került. Gáspár Zoltán akkoriban lett állandó bejáró [a körbe]. Szélgjegyzetei átvették a világnézeti irányítás szerepét. Volt ugyan olyan kör tag, aki felháborodva olvasta a »destruktiiv« pár szavas, de mindig telibe találó megjegyzéseket; lehet, hogy az első alkalommal megriadt tőlük, s elmaradt, de a többség [...] ráharapott.”⁵⁴ Az élcspanban, a körtől ekkor már elkülönült Művészeti Kollégiumban természetesen szerepe nem volt ilyen egyértelmű; a kollégium intellektuális szintje is, tájékozottsága is magasabb volt, mint a kör tagjaié. Itt Gáspár kevésbé volt központban, sőt inkább a ritkábban megszólalók közé tartozott. Így emlékszik rá Árvay Erzsébet és Tomori Viola is.⁵⁵ De itteni szerepére is találó, amit — részben Hont Ferencre hivatkozva — Csaplár Ferenc ír róla: „Sokoldalú érdeklődésével, nagy műveltségével, nyelvtudásával a Kollégiumon belül Reitzer Bélával együtt [...] az informátor nem túl látványos, de nagyon fontos szerepét töltötte be. Hont Ferenc 1937-ben a Független Színpad első számában megjelent Szegedi fiatalok című írásában szegedi barátait jellemezve, Gáspárt igen találóan »gúnyos, szellemes kétlábú lexikonnak« nevezte. »Politikai szemléletemet tágitotta — fűzte ugyanitt hozzá —, és erősítette bennem a francia könnyedségű támadás hajlamát és szeretetét».”⁵⁶ Tájékozottságát, vitakedvét Ádám László, Tomori Viola és Árvay Erzsébet is megerősíti.

Ádám László, aki egyébként igen sokra tartja tudását és tehetségét, „elképesztően kedvezőtlen külsejűként” emlegeti. Valószínű, hogy ennek következménye (is) lehetett az a „neuraszténia” (bizonytalanságérzet, kisebbségi tudat?) is, amelyet ifjúkoráról szólva maga Gáspár emleget föl. Ez fordíthatta figyelmét a freudizmus felé is, s ami fontosabb: ez kényszeríthette a háttérbehúzódsra, a nagyobb nyilvánosság előtti szereplés kerülésére. Néhány alkalommal azért mégis a nyilvánosság elé állt. 1932. november 16-án és 30-án a Bethlen Gábor Kör könyvismertető előadás-sorozatában adott elő. 16-án ifj. Grandpierre Emil (azaz a későbbi Kolozsvári Grandpierre Emil) Rosta c. regényét ismertette-méltatta, 30-án pedig Surányi-Unger Tivadar professzor „Keletázsia világgazdasági és világpolitikai problémáiról szóló munkáit” ismertette.⁵⁷ 1932. november 27-én, a Művészeti Kollégium előadás-sorozatának keretében a *Háború és béke* címmel tartott előadást. Ennek autentikus szövegét sajnos nem ismerjük, az előadásról megjelent hírlapi kommuniké kevés támpontot ad. Csak sejteni lehet, hogy egy freudizáló—liberális szempont húzódott végig előadásán, s a világbéke megvalósulását — kicsit naívu — az ösztönök szublimálásától s egy „ideális világgállam” létrejöttétől tette függővé.⁵⁸ 1933. március 25-én, a debreceni protestáns diákkonferencia keretében a *Szociáldemokráciáról* beszélt. Előadása szövegét, sajnos, megintcsak nem ismerjük, de Ádám László, aki Tolnai Gáborral, Bódis Gáborral és Gáspárral együtt a szegedi Bethlen Gábor Kört képviselte ezen a konferencián, jól emlékszik rá. Gáspár, szerinte, előadásában „kiállt a szocialista nagyüzem mellett, s meghökkentő precizitással ismertette azt. A többségnek fogalma sem volt addig róla, s nekünk is inkább csak elképzeléseink voltak. [...] A marxizmust jobban ismerte, mint akik marxista mivoltukat hangoztatták.”⁵⁹ Ezen a konferencián egyébként a szegedi küldöttség elkövetett egy taktikai hibát is. Amint Ádám László írja, az ő szállodai szobájában a népdalénekléstől a Marseillesen keresztül az Internationáléig jutottak el. „Hogy melyikünk kezdte, nem tudom, de valamennyien

⁵⁴ Ádám László följegyzése emlékeiről, 1984. máj. 11.

⁵⁵ Szíves szóbeli közlésük.

⁵⁶ Csaplár, 1971. 1145.

⁵⁷ Vö. Délmagyarország, 1932. nov. 16. 5., nov. 30. 5.

⁵⁸ Csaplár, 1971. 1145.

⁵⁹ Ádám László levele e sorok írójához, 1984. május 29.

— Gáspár Zoltán, Tolnai Gábor, Bódis Gábor, a velünk volt két kollegina és jómagam — harsányan fújtuk, s a folyosón lakók odacsődültek. — Buday György jelenlétében ilyen felelőtlenség meg nem történhetett volna.” Mindenesetre Gáspár előadásának és e szereplésüknek az eredményeként „marxistaként” emlegették őket — ami, bár túlzás volt, nem tartozott a dicséretnek közé.⁶⁰

Ötödik ilyen nyilvános szereplésére a kollégiumi időkben 1934. februárjában került sor, amikor a szegedi fiatalok szervezésében folyó idegenforgalmi tanfolyamon adott elő — jellemző módon a boszorkányperekről. Ebből hírlapi vitája is támadt.⁶¹

A Bethlen Gábor Körben s a Művészeti Kollégiumban tevékenykedő Gáspárt már, amennyire megítélhető, az ideológiai jelenségek, mint társadalmi tünetek, ill. ezek kritikája érdekelte. Bár publikálni ebben az időben még nem publikált, működése tartalma, az élőlészavas formában is, az ideológiakritika volt. Ezért is vonzotta a cenzúra működésének föltárása is — több forrás szerint kollégiumi tagsága első éveiben erről akart könyvet írni. Tolnai Gábornak 1934-ből van is egy levele hozzá, amelyet — mint az írónikus címzésből kiderül — a „cenzorológusnak” írt.⁶² Ebből a tervéből azonban, bár sokat olvasott hozzá, semmi nem lett, s a Művészeti Kollégium kiadványsorozatában már egy szociográfiai „bevezetéssel” akart szerepelni. Könyve, amelynek kézírata 1934 végére el is készült, anyagi lehetőségek híján sajnos nem jelent meg, de semmiképpen nem véletlen (hanem Gáspárra nagyon is jellemző), hogy egy „bevezetést” írt, s nem konkrét anyagot földolgozó szociográfiát, vagy szociológiát. Az ideológia, az elv jobban érdekelte, mint a társadalomtudomány.

Helyzete megítélése szempontjából roppant tanulságos az is, ahogy ő maga, már visszatekintve, a kollégiumot látta. „A kollégium eszmetörténeti helyzetét úgy lehet felfogni — írta 1937 elején egy levélben — mint népies alapozású és társadalmi felelősségérzettel telített szintézisét azoknak a kultúrtörökvéseknek, melyek a világháború, az összeomlás és a háború utáni évek korszakaiban merültek fel s minde politikai változások felett időállóknak bizonyultak. A kollégium, egyes speciális területeken működő munkatársai ennek megfelelően nem pusztán »szakemberek«, hanem a fentiekben körülírt egységes törekvés különböző síkokon való kifejezői.”⁶³ — Nem lehet kétséges, hogy önmagát e szintézisben a liberalizmus képviselőjének áтта, tudta.

4. A Művészeti Kollégium titkára

Az egyetemi tanulmányok befejezése (1934) felemás helyzetben találta. Harminchárom éves volt már, két egyetemi diplomát szerzett, tudása — többek által emlegetett legendás memóriája révén is — messze felülmúlta az átlagjogászokét. S tájékozott volt szakmája körein kívül is; a kortárs irodalomból pl. kisebb könyvtárnyi verset tudott könyv nélkül (így kb. 100 Juhász Gyula-, igen sok Kosztolányi-, Reményik Sándor-verset), s figyelemmel kísérte az újabb nemzedékeket (József Attila, Radnóti stb.) is. Társai enciklopédikus műveltségű emberként tisztelték.

Állást mégsem kapott, „otthon”, szüleinél volt kénytelen élni. S mivel apja már nyugdíjba vonult, alkalmi munkákból, „megrendelésre” írott doktori disszertációk készítéséből élt. Állástalansága házassodását is lehetetlenné tette.

⁶⁰ Ádám László följegyzése, 1984. máj. 11.

⁶¹ Csaplár, 1971. 1145.

⁶² A levél dr. Buday Margit tulajdonában van, aki Buday György magyarországi iratanyaga részeként őrzi.

⁶³ Gáspár Zoltán — Kertész Jánoshoz, Szeged, 1937. jan. 4. Indigós másolat. Buday György iratanyagában.

A Művészeti Kollégiumban is, amely pedig ekkorra jóformán egyetlen közössége lett, kicsit kívülálló volt; ahogy később írta, a kollégium sikereivel szemben megvolt benne „az örök kételkedés egy félárnyalata: jó, jó, de azért ...”, s helyzetét „a féllábal, vagy mondjuk a cipősarkával még kívülálló »érdekvállalásaként«” írta le.⁶⁴ Egy másik alkalommal pedig — helyzetére utalva — így „nyilatkozott”: „éltem területen kívüliségi jogommal”.

Kollégiumon belüli helyzete, paradox módon, csak 1936—37-re változott meg — éppen akkorra tehát, amikor a tagok többsége már eltávozott Szegedről, s amikor a kollégiumi tevékenység (az egyéni kapcsolattartáson túl) lényegében a könyvkiadás- és -terjesztésre korlátozódott. Előtérbe kerülése némileg ekkor is véletlenszerű és kényszerű volt. Az eredeti adminisztratív titkár, Reitzer Béla már Budapesten élt, utóda — a kollégiumba „pótlólag” fölvevett — Gerhauser Albert nem vált be. 1936 őszén — egy évre — maga Buday György is külföldre készült — így a kollégium adminisztratív ügyeinek vitele teljesen bizonytalanná vált. Az adminisztráció intézője, mint titkár, e helyzetben — némileg szükségmegoldásként, „jobb híján” — Gáspár lett. Buday 1936. november 13-án lépte át a határt; ekkor írt üdvözlőlapja már Gáspár új helyzetét kodifikálta: „Na, Zoltán, megyek már — szeretettel öllelek és bízom benne, hogy nem lesz baj a kollégiummal és Veled sem.”⁶⁵

Az újdonsült titkárnak sajátos, az addigi titkárokétól némileg eltérő feladat jutott. El kellett látnia a kollégium adminisztrációját — s ugyanakkor, első szinten, valamennyi kollégiumi ügy is hozzá futott be, ő intézkedett elintézésükről. Ez utóbbi vonatkozásban azonban jogköre korlátozott volt; a személyes, vagy igazán fontos ügyekről referálnia kellett a Rómában tartózkodó Budaynak, aki ezekben az ügyekben — levélben — intenciókkal látta el. Feladatának így csak a Budayval való folyamatos és rendszeres levelezéssel tudott eleget tenni.

Rómába írott első levele 1936. november 19-én kelt. Ebből, s az ezt követő további majd harminc leveléből titkári tevékenysége viszonylag jól rekonstruálható.⁶⁶ Kiderül belőlük, hogy első s legnagyobb munkát adó feladata az 1936 őszén megjelent 1937. évi Szegedi Kis Kalendárium terjesztési ügyeinek lebonyolítása volt. Ez, mivel segítsége alig akadt, nem kis feladatot jelentett számára. Ő maga csomagolta, postázta a kalendáriumokat, írta a nyilvántartási kartonokat, levelezett a megrendelőkkel, könyvkereskedésekkel stb. November 29-i levelében már szólt a kis kalendáriumról, s ezt követően a következő év tavaszáig szinte minden levelében írt e munkájáról. „A K[is] K[alendárium] bevétele XII. 18-ig bezárólag P 1046.74 — írta pl. dec. 21-i levelében —. A Collégium Hungaricum akció megindult. Mint írtam, 12-én reggel nekiláttam s miután egy darabig hiába vártam a női segédmunkaerőkre, magam úgy nekigyürköztem, hogy már 14. este szétküldtem 300 példányt. Pár tucat [Árvey] Erzsike által írt kartotéktól eltekintve, ehhez a küldeményhez mindent magam csináltam. A következő napon megjelent Erzsike és [Márton] Zsuzsi, velük tovább írtam a kartotékokat s így újabb 170 példányt küldtünk szét.” December 30-i levelében pedig arról írt, hogy: „...napok óta reggeltől estig a K[is] K[alendáriumok] postázásával vesződtem, egyes egyedül”. Munkája, persze, eredményt is hozott. 1937. január 12-én már így írhatott: „A kis kalendáriumra történt befizetések összege 8-ig bezárólag: 1403.90”. Ez az összeg azonban, mint írta, most már „nem fog lényegesen szaporodni, már az utolsó befizetés összege is megcsappant, mindössze tizenkét pengő volt. Viszont megszűnt a visszaküldések áradata is, most

⁶⁴ Gáspár Zoltán — Buday Györgyhez, 1937. jan. 25. Buday György iratanyagában.

⁶⁵ Buday György — Gáspár Zoltánhoz, 1937. nov. 13. Buday György iratanyagában.

⁶⁶ Levelei Buday György iratai közt, lelőhelyükre a továbbiakban nem hivatkozok külön.

már csak szórványosan jön vissza egy-két példány.” „Ki nem küldött példány van még nyolcvan-egynéhány — tette hozzá —, visszajött pedig hozzávetőleg százhetver felé.”

Január végére így kicsit enyhült megterheltsége, némi közösségi életre is futotta idejéből, — persze csak a kollégium „maradékával”. „Itt most [...] megcsendesedett az élet — írta 1937. január 30-án —, Erzsike vagy két hete beteg, kis hőemelkedéssel fekszik. [...] Tegnap voltam nála. Jó volna, ha írna nekí is. Széll Pistával valamikor az év fordulója körül találkoztam a Nagykörút és Kálvária-út kereszteződésénél, ő jött onnan befelé, visszakísértem egész a Kárász utcáig, nagyon barátságosan elbeszélgettünk, emlékezve utolsó együttes beszélgetésünkre. Hívtam, hogy nézzen fel ide [a Művészeti Kollégium helyiségébe — L. A.], pár napja estefelé csakugyan feljött, ismét jól értettük egymást.”

Titkárságának idejére azonban (mint az előbbi szemelvények is jelzik) igazában már nem az aktív közösségi élet volt a jellemző — feladata a „Művkoll” kifelé való, mondhatnánk adminisztratív fönntartása volt. A kollégium hivatalos és félhivatalos levelezését intézte, könyvkereskedelmi propagandáját végezte. Könyvjegyzékeket nyomtatott Kner Imrével, romániai és csehszlovákiai könyvkereskedéseket látott el kollégiumi kiadványokkal és propagandaanyagokkal stb. Alkalmi érdeklődőket igazított el, a tagokkal tartotta — többnyire már csak levélben — a kapcsolatot. Egészen azonban maga is tisztában volt vele, a kollégium végórát éli, s ráadásul a tagok útja is mindinkább divergált; ki erre, ki arra ment. „A kollégium szempontjából persze mindez cseppet sem megnyugtató — írta már 1936. dec. 13-án —: vagy tisztultabb formában kell majd ezt a kollektívumot [ti. a „Művkoll-kollektivitást” — L. A.] tovább vinni vagy egyénileg kell kinek-kinek igazolni magát a hajdani kollektívum egyes elemeinek utóbbi röppályaferdüléseiért. Szép lenne persze az előbbi, de, ha nagyon őszinte akarok lenni, nem nagyon tudok már hinni benne. Azt hiszem, ezen a lehetőségén már túlrohant az idő.”

Érthető hát, hogy napi — többnyire nem is nagyon terhes — titkári feladatai teljesítése mellett mind inkább külön útra tért ő is, s az országos nyilvánosság elé vágyott. Buday révén már titkári megbízatása előtt, 1936 tavaszán kapcsolatba került a Századunkkal és a Szép Szóval — 1936 végén, 1937 folyamán, láthatóan ezek a kapcsolatai erősödtek föl. A két lapban, főleg a Szép Szóban mind több írása jelent meg. Fejtő Ferencsel s Ignotus Pállal személyes kapcsolata is erősödött⁶⁷ — közelebb került hozzájuk. Ez élete és pályája alakulása szempontjából döntőnek bizonyult — publicisztikai pályája tulajdonképpen innen számítható. 1937 nyarán, amikor a Szép Szó szűkebb gárdája (Fejtő, Ignotus Pál, Hatvany Bertalan) Szegedre látogatott, Budayt már körükből üdvözölte egy alkalmi lapon.

Fejtőék látogatása egyéb vonatkozásai miatt is fontosnak bizonyult. „A Szép Szó vezérkarának szegedi tartózkodása hozott számomra egy nagyon örvendetes dolgot — újságolta azonnal Budaynak —: Dormándi [a Szép Szó kiadója — L. A.] rendelt tőlem egy könyvet a Pantheon részéről, a magyarországi (katolikus és protestáns) papság történetéről és jelenlegi helyzetéről. A Pantheon egy szociográfiasorozatot akar kiadni, amelynek első darabjának Remenyik Zsigmond Büntudatát minősítették utólag, mely a falusi dzsentírőről szól; következnek az arisztokrácia, papság, polgárság. Nekem eredetileg ez utóbbit szánták, de magam különböző mérlegelések alapján célszerűbbnek láttam a papságot vállalni. Szombaton küldték el a szerződéstervezetet, amint még itt megbeszéltük: ezer pengő, hét hónapon át előre száz-száz, a fennmaradó 300 a könyv megjelenésekor. 1938. III. 15-ig kell a kéziratot

⁶⁷ Vö. Lengyel András, 1984. 327—336.

leszállítani. Kb. húsz íves könyv lesz [...] Most egy hónapon belül kell egy ívnyi mutatványt és tervrajzot (szinopszist) csinálnom, aminek megtörténével véglegesítik ők a szerződést. Képzelheted, hogy minden tekintetben mit jelent ez nekem, meg sem próbálok így írásban elmondani.”⁶⁸

Gáspár egész pályájának ívét ismerve nem nehéz ennek az eseménynek a jelentőségét fölmérni: az anyagilag is igen kedvező s amellett a majdnem teljesen ismeretlen Gáspár számára ez az ajánlat tulajdonképpen a Szép Szó köréhez való csatlakozás lehetőségét jelentette. Érthető hát, hogy fontolgatta — Vágó Mártáék kezdeményezésére — a Budapestre költözés tervét is.⁶⁹

A Szegedi Fiatalok utolsó nyilvános akciójában, az 1937 őszi dudari falutandulmányozásban azonban még részt vett. A kollégium e „hallgatólagos búcsúját” (a kifejezés Gáspáré) ugyan Tomori Viola szervezte; ő „hozta” el az angol és német szociológusok kis csoportját a bakonyi kis faluba — s az egész akció is az ő ambíciója volt. Az ügyeket is elsősorban ő intézte. Gáspár azonban, amikor erre szükség volt, maga is bekapcsolódott a munkába, és segítette Tomorit. A kutatómunka legnagyobb egyéniségét, Richard C. Thurnwald professzort is hivatalosan ő hívta meg, majd az előkészületek finisében is sokat dolgozott. 1937 augusztus végén, szeptember elején pedig részt vett a dudari „terepmunkában” is — „házigazdaként”, tolmácsként, mint a Művészeti Kollégium titkára s képviselője. Itt melegegett igazán össze „elődjével”, Reitzer Bélával is, akivel pedig addig elég felületes volt viszonyuk. Dudaron végig jó érezte magát, e tíz nap egész föllelkesítette, az akciót igazi közösségi akciónak tekintette.⁷⁰

Dudar után azonban sorsa hamar eldőlt. Hazafelé jövet néhány napot — szeptember 20. körül — Pesten töltött. Ekkor, mint egyik Budayhoz írott beszámolójából kiderül, részt vett a Szép Szó szerkesztőségi ülésén, sőt bele is szólt a lap összeállításába. (Gerhauser Albert egy cikke ellen emelt vétót.)⁷¹ Ekkor, mint leveleiből kitetszik, a Szép Szó szűkebb köre már nagyon igényt tartott rá. Erről — kicsit zavartan, kicsit meglepetten — Gáspár maga így számolt be Budaynak. „Ami a gyakorlati lehetőségeket illeti, hát azok aztán vannak ezen a környéken. [Reitzer] Béla, mikor a lelkemre beszélt (szeretettel és igazi baráti formában) azt mondta, hogy a Szép Szónak főnyeremény vagyok s a lap legszilárdabb elemét az én írásaim jelentik. Gondoltam, ez a rábeszélés indokolta túlzás. Épp aznap este volt szerkesztőségi összejövetel. Amulva kellett tapasztalnom, hogy Bélát ezúttal sem hagyta cserben a tájékozódási ösztöne és életrealitása. Őszintén mondhatom neked, hogy már ott tartok, hogy nem is gyűjt fel, ha ezen a környéken valaki túlzó fokokban közli velem a rólam való véleményét. E vélemények közül egy aránylag szerény így hangzik: »Ön új hangot hozott a magyar publicisztikába.«”⁷²

Érthető hát, hogy maga is közeledett hozzájuk. S szeptember közepén csatlakozására lehetőség is nyílt — Reitzer Béla, aki akkor már régebb óta Pesten élt, ismeretségeit kihasználva pesti állást szerzett neki. Az állás, amelyhez így hozzájutott, a Gazdaságkutató Intézetben volt, s az új munkatársnak itt az „idegenforgalmi statisztika” kialakításával kellett foglalkoznia. Ez ugyancsak alkalmi munkának ígérkezett, de a Gazdaságkutató Intézet vezetője, Varga István megígérte neki, hogy a munka elvégzése után elhelyezi valahol, — s egyébként is időt nyert. A fontos az volt: végre Pestre, a Szép Szó körébe kerülhet. Gáspárnak pedig — Ortutay és

⁶⁸ Gáspár Zoltán — Buday Györgyhöz, 1937. aug. 9. Vö. Lengyel, i. m. 335.

⁶⁹ Lengyel, i. m. 334–335.

⁷⁰ Lengyel András, 1985.

⁷¹ Gáspár Zoltán — Buday Györgyhöz, 1937. szept. 26.

⁷² Lengyel, 1984. 336.

Reitzer óvása ellenére — ekkor már ez volt a fontos. Úgy vélte, a Szép Szó körében talál megfelelő közeget magának.⁷³

Búcsúja a kollégiumtól s Budaytól — 1937. szeptember 26-án — azért kicsit mégis szomorú volt: „két-három nap múlva itt kell hogy hagyjam ezt a szobát — írta Budaynak a Müvkoll helyiségében —, ahol most kopogok és ahol a magányban tulajdonképpen bekapcsolódtam a közösségi életbe. A nagy öröm rostjaiban szivárgó csöpp szomorúsággal adom majd át a kulcsait Violának.” S levele végén kedvenc költőjét, Kosztolányi Dezsőt idézte búcsúképpen:

Szép életem, lobogj, lobogj tovább,
cél nélkül, éjen és homályon át.
Állj meg te óra és dőlj össze naptár,
te rothadó gondoktól régi magtár.
Ifjúságom zászlói úszva, lassan,
röpüljetek az ünnepi gasban.

5. Egy kitérő: a csoportváltás szubjektív háttere

Gáspár, a Szép Szó belső köréhez való csatlakozással — jöllehet személyes kapcsolatai még jó másfél évig megmaradtak — lényegében elszakadt már régi társaitól s a kollégium egészétől. Ez fölveti a kérdést, a váltás mennyire volt benső indítékú, s a megnyíló személyes—egzisztenciális lehetőségeken túl, volt-e előzménye Gáspár fejlődésében.

Bizonyos, hogy a Századunkhoz, a Szép Szóhoz való kapcsolódás — az irányzathoz való nyilvános és deklarált tartozás — lelki igénye volt, önbecsülése megnyilvánulását jelentette számára. Nem véletlen, hogy miután megjelent néhány írása a Századunkban, Szép Szóban, jutott el addig, hogy írjon Budaynak: „Most meg arra jövök rá, hogy megnőtt a merszem az utóbbi időben: alighanem ez az első eset, hogy csak úgy oda állok eléd egy személyes igénnyel, olyasféle hanghordozással, ahogy [Radnóti] Miklóstól hallottam egyszer, mikor mindenképpen biztosítékot akart, hogy a Színpad mástól nem közöl verset: »klick vagyunk vagy mi?!«⁷⁴

De a lélektani motivációktól függetlenül, a korábban mondottak önmagukban is sejtetik, hogy, kicsit karikírozva a dolgot, Gáspár — a prenépies szegedi fiataloktól az antinépi Szép Szó-körig — logikusan jutott el. A két csoport közt ugyanis nem volt akkora a távolság, mint amennyinek látszik. A Szegedi Fiatalok és a Szép Szó köre közt számos érintkezési, kapcsolódási pontot is találhatunk, s a „Szegediek” közt Gáspár eleve a „liberális” szárnyat képviselte. Liberalizmusa az idők folyamán ráadásul csak erősödött. Budayhoz írott 1936 végi s 1937-i referáló levelei, öntudatlanul bár, de ezt az orientációmódosulást még érzékelhetőbbé teszik. Ezekben ugyan semmi olyan nincs, ami tételes szembefordulás volna a kollégium irányával, sőt a Magyar Szociográfiai Társaság titkárához írott — igaz, „Müvkoll”-titkárként fogalmazott — levelében még éppen ő definiálta törekvéseiket „népies alapozású szintézisként”. Politikai, mentalitástörténeti helyzetértékelése azonban már leginkább liberális jellegű volt, s ez egészében a honi későliberálisokhoz közelítette őt. 1937. február 22-én például úgy látta, hogy a politika meghatározó vonása a jobboldal előretörése. „A nyilasok kezdenek komolyan terjeszkedni — írta ekkor —, bár éppen

⁷³ Uo.

⁷⁴ Gáspár Zoltán — Buday Györgyhöz, 1937. jan. 15.

itt, Szegeden ezideig meglehetősen csendben vannak. Az országban azonban nagyon elharapózott a járvány. S most derül ki, hogy a jobboldali gátak milyen istenigazában megbízhatatlanok.” Méginkább velük rokonította a lehetőségek fölmérése: „A Darányi-szabású NEP-többség — írta ugyane levelében — nem akar nyílas fasizmust, viszont kénytelen lesz rá, ha tényleg kénytelen lesz titkos választást csinálni. Ma, hidd el, ez a helyzet, hogy az ember örülhet, hogy minél több »korrektívummal« csinálnak választójogot, mert akkor legalább nem lesz szükségük nyílas tömegmozgalmakra. Szóval a »Gömbös-féle félgattyaszárú magyar nácizmus« helyett a »Bethlen-féle dzsentrí-polgár szövetség diktatúrája«, hogy magamat idézzem. [...] Nyomorult alternatíva egy baloldalinak, de mit tegyünk?” Ez már kétségkívül az urbánus „értékvédelem” defenzív alternatívája. S ugyancsak a Szép Szó köréhez közelítette Németh Lászlóval kapcsolatos — alapvetően elutasító — álláspontja is: „Németh László tüneményes és szuggesztív író — írta 1937. jan. 30-án —, de a hatása csak pontosan addig tart, míg az ember leér a lépcsőn a kulturpalota öreg oroszlánjai között. Mindenben tökéletesen igaza van s mégis az egész művet [a *Tanút* — L. A.] és embert el kell utasítanunk.” S Németh elutasításánál, ha lehet, még jellemzőbb az, ahogy eljutott ehhez az elutasításhoz: „egész tanulságos esszét lehetne írni Németh Lászlóról, de most hagyjuk, *nincs szükség értelmi tisztázódásra ott, ahol idegpályákon bujkáló rezzenésekből is kialakul egy biztos magatartás.*”⁷⁵ Itt már kétségtelen, a „demokratának” ez a negatívnak érzett jelenségekkel szembeni ösztönszerű kritikája, mely egyfelől az ellenfél meghatározottságainak föltáratlanul hagyásával, másfelől lendületes támadókedvvel járt együtt, már a Szép Szó s az Esti Kurir cikkíróját, a militáns későliberalist mutatja.

Hogy attitűdje mennyire más volt mint a kollégium többségéé, írásainak a Reitzer Béláéval való összevetése mutatja meg. Reitzer ugyanis, jóllehet messze állt tőle mindenfajta parasztromantika, fajmítosz stb., s ugyancsak meggyőződött „demokrata” volt, a falukutatást „belülről” bírálta. Esszéiben a falukutatók magasabb elméleti szintre jutását igyekezett elősegíteni — a mozgalom pozitív tendenciáit igyekezett fölerősíteni, mert világosan látta a parasztság elesettségét s az ezen való változtatás égető szükségességét. Gáspár ellenkezőleg járt el; ő a szellemi élet negatív (vagy negatívnak tartott) *tüneteit* bírálta, ezek logikai *ideológiakritikáját* látta feladatának. Cikkei témaválasztása, stílusa, problémakezelése egyfajta ironikus elidegenítés szolgálatában állt. Jellemző példa erre szinte valamennyi 1936—37-ben megjelent cikke. A Századunk 1936 áprilisi számában közölt *A kerek asztal a fegyverhasználatról* például ironikus stílusimitációk sora. Ironikus „kritika” a *Hogyan látom az Etióp kérdést* c. írása is (Századunk, 1936. szept.—okt., 334—339.) De jelenségkritika — a jelenség meghatározottságainak föltárása nélkül — a *Mit tanulhatunk a fiatal magyarságtól?* is. (Századunk, 1937. 2. sz. 76—80.) A *Népszövetségi közjáték* (Szép Szó, 1936 május), mely ugyancsak a háborús veszély ellen íródott, ironizáló tünetkritika — egy-egy elbujtatott alapelv deklarációjával. E tünetkritikáiban természetesen lényegében igaza is volt; a háborús veszélyre, a fasizmus előretörésére való figyelmeztetés jogos volt. A meghatározottságok láncolatának föltárása, a kibontakozás lehetőségének keresése azonban hidegen hagyta, s ez már olyan jellemzője kezdeti publicisztikájának, amely a defenzív—militáns későliberalizmushoz kapcsolta.

⁷⁵ Gáspár Zoltán — Buday Györgyhöz, 1937. jan. 30.

6. A Szép Szó körében: az „integer demokráciáért”

Szegedet — elbúcsúzván a kollégiumtól — 1937 szeptember végén hagyta el, a Gazdaságkutató Intézetben október elején (valószínűleg elsején) kezdte meg munkáját.⁷⁶ Hivatali munkájáról, mely legfőljebb egy évig tartott, de valószínűbb, hogy már korábban, 1938 tavaszán abbamaradt, nem sokat tudunk. Valószínű, nem is ez érdekelte igazán; érdeklődését inkább ideológusi szerepének keresése kötötte le. Az első hónapok, persze, részben még praktikus dolgokkal teltek. Lakást bérelt, feleségül vette régi szerelmét, akivel akkor már évek óta készült erre — s végre valahára saját otthon rendezett be maguknak egy Tisza Kálmán téri kis garzonban. De emellett hamar megtalálta helyét is a Szép Szó belső körében, Ignotus Pál és Fejtő Ferenc társaságában. 1937. október 3-án, tehát pesti életének legelső napjaiban már Ignotus Pálékkal kereste föl József Attilát a Siesta szanatóriumban. Illyés Gyuláné — egykorú följegyzésekre épülő — emlékezéséből tudjuk, a költőt ekkor a Fejtő-házaspár, Hatvany Bertalan, Ignotus Pál s Gáspár látogatta meg. „Szerkesztőségi ügyeket beszéltek meg, a legközelebbi Szép Szó számot. Valamennyien szinte meglepő figyelemmel, tisztelettel kezelték Attilát.”⁷⁷ November 17-én, ugyancsak Ignotus Pálék társaságában, részt vett a baloldali folyóiratok értekezletén, amelyen az egybegyűltek, a Szép Szó, Válasz, Korunk Szava, Ország Útja, Századunk, Szocializmus, Híd s más lapok szerkesztő s vezető munkatársai a „készülő hallatlan sajtótörvény” tervezete ellen próbálták föllépni.⁷⁸ A közösen fogalmazott tiltakozást József Attilának Ignotus Pál, a Szegedi Fialoknak (személy szerint Budaynak) Gáspár küldte meg — csatlakozás végett.⁷⁹ Az értekezlet nagy történeti érdeme volt (eredménytelenségétől függetlenül), hogy akkor a legkülönbözőbb irányzatok közösen s összehangolva léptek föl a jobbratoló kormányzat szigorító intézkedéseivel szemben.

Ezen az értekezleten a Szegedi Fialok Reitzer Bélával képviseltették magukat; Gáspár — másokkal együtt — már a Szép Szó képviselőjében jelent meg. Ez érthető is, hisz ekkoriban már formailag is a laphoz tartozott. Decemberben, Csaplár Ferenc adata szerint, már részt vett a Szép Szó József Attila-emlékszámának szerkesztésében.⁸⁰ Az 1938 januári számra pedig már, a szerkesztőség kényszerű átszervezése során, neve is fölkerült a lapra: Fejtő Ferencsel, Ignotus Pállal, Hatvany Bertalannal és Remenyik Zsigmonddal a szerkesztő bizottság tagja lett.⁸¹ (Neve a lap újonnan nyomtatott szerkesztőségi levelezőlapján is szerepelt.) Február elején (5-én és 7-én) így ő is bekerült a Szép Szó szegedi és makói József Attila-estjének szereplői közé — Fejtő, Remenyik, Ignotus Pál társaságában. Ekkor — jelezve azért még a szegediekhez való tartozását — a Szegedi Fialok előző évi dudari falutanulmányozásáról beszélt.⁸² Március 12-én és 13-án pedig Békéscsabán szerepelt Szép Szó-esten — megintcsak Ignotus Pállal és Remenyik Zsigmonddal.⁸³

A Szegedi Fialokkal természetesen tartotta a kapcsolatot; heti — immár budapesti — összejöveteleiken részt vett. Baráti köre azonban mind erősebben módosult,

⁷⁶ Lengyel, 1984. 335.

⁷⁷ Illyés Gyuláné, 1984. 71.

⁷⁸ Gáspár Zoltán — Buday Györgyhöz, 1937. nov. 19. Vö. Fehér Erzsébet. Szerk. 1977. 378—379.

⁷⁹ Gáspár Zoltán — Buday Györgyhöz, 1937. nov. 19.

⁸⁰ Csaplár, 1971. 1147.

⁸¹ Vö. Kendéné Palágyi Erzsébet; 1974. 12.

⁸² A „Szép Szó” József Attila-emlékelőadásai Szegeden és Makón. Magyar Hírlap, 1938. febr. 8. 8. és (ugyane címmel) Esti Kurir, 1938. febr. 9. 6.

⁸³ A „Szép Szó” előadóestje Békéscsabán. Magyar Hírlap, 1938. márc. 15. 9.

s mind inkább a Szép Szó szűkebb körével esett egybe. Március 9-éről fönmaradt pl. egy Hatvany Lajoshoz írt levele. Ebből kiderült, ekkor már nemcsak a vele korban nagyjából megegyező szerkesztőkkel (Fejtő, Ignotus Pál) volt jóban, de kapcsolatot talált a lap mögött álló idősebb, nagy tekintélyű s nagy befolyású nemzedékhez is. Hatvanyt tegezte s „Laci bácsizta” már; látogatását ígérte neki stb. S kiderül az is, új barátai is figyeltek ekkor már sorsára. Amennyire a levél utalásaiból kivehető, Hatvany az Újság szerkesztőségébe akarta bejuttatni.⁸⁴ E kísérlet ugyan nem sikerült (cikkei talán nem tetszettek a lap szerkesztőjének, Ágai Bélának), az újsághoz, laphoz kerülés azonban, amely már Szeegden is vágya s terve volt, nem lett tárgytalanná — csak elnapolódott. Személye ugyanis két másik lap körül (Esti Kurir, Magyar Hírlap) is fölmerült mint lehetséges munkatárs. Az Esti Kurirba írt hamarabb; *A sáncokon belül* c. cikkét már április 17-én hozta a lap. A szerkesztőségbe való bejutás először mégis a Magyar Hírlapnál sikerült. A Magyar Hírlap először május 8-án közölte (*A kitaszítottak küldetése*), majd ettől kezdve augusztus elejéig folyamatosan hozta írásait. Hogy ekkor nem pusztán egyszerű alkalmi, külső munkatárs volt, kitetszik abból az 1943. évi rövid életrajzából, amelyet, láthatóan, önéletrajzi adatokból, a legfontosabb tényekre szorítkozva a Református Jövő állított össze: „Rövid ideig vezércikkírója volt a Magyar Hírlap című fővárosi napilapnak is.”⁸⁵ A Magyar Hírlaptól azonban pár hónapos munka után átkerült a vele sok szempontból rokon (bár kétségkívül alacsonyabb színvonalú) Esti Kurirhoz. Június 29-én, július 27-én és augusztus 2-án, párhuzamosan a Magyar Hírlapban közzétett írásaival, már írt az Esti Kurirba, s legkésőbb augusztus elején már a lap munkatársa volt. Augusztus 5-i, Remenyik Zsigmondhoz írt levele szerint ugyanis augusztus 6—7-én már mint az Esti Kurir kiküldötté járt Lillafüreden.⁸⁶

Nem tudjuk, hogyan, kinek, vagy kiknek a támogatása révén lett az Esti Kurir belső munkatársa. Csak gyaníthatjuk, hogy Ignotus Pálnak, Fejtő Ferencnek is lehetett része benne, hisz mindkettőjüknek volt kapcsolata a laphoz. De lehet az is, hogy Hatvany Lajos segített a bejutásban — annyi biztos, Gáspár akkor már rendszeres vendég volt a Hatvany-villában. Augusztus 5-i, Remenyikhez írt, már hivatkozott levele jól jellemezte ezt a mind bensőségebb viszonyt: „Kedves Zsiga, szombaton és vasárnap a Kurir elküld Lillafüredre, nem tudok felmenni Hatvanyékhoz. Megbeszéltem vele, hogy mindkettőnk és az asszonyok látogatását elhalasztjuk egy héttel, tehát jövő vasárnap, 14-én este megyünk fel.”⁸⁷ Igazában azonban nem is a protektor személye a lényeges; fontosabb, hogy ezzel Gáspár helyzete anyagilag elrendeződött — fizetése, özvegye emlékezete szerint, 200 Pengő lett. Ebből már meg tudtak élni. S az anyagiakon túl, az Esti Kurirban naponta megjelenő, rendszeresen rendelkezésre álló s gyors reagálást biztosítani tudó fórumhoz jutott. Írásai számára tehát a Szép Szó mellé egy napilap hasábjai is megnyíltak.

Cikkei a Pestre kerülésétől számított bő két évben, 1937 októbere és 1940 eleje közt így egy meglehetősen jól körülírható, egységes közegben, egységes céloktól vezéreltetve jelenhettek s jelentek meg. A Szép Szó nyilvánossága ugyan inkább az elit-értelmiséghez, annak is egy szűkebb csoportjához, a Magyar Hírlapé és az Esti Kuriré inkább az átlagpolgárhoz, a mindennapok emberéhez juttatta el szavát — a közönség azonban lényegében egyazon társadalmi réteg, egyazon vagy rokon ír-

⁸⁴ Gáspár Zoltán — Hatvany Lajoshoz, Bp. 1938. márc. 9. MTA Könyvtára Kézirattára Ms 5366/101.

⁸⁵ Ki írja a Heti Tükröt? Református Jövő, 1943. nov. 17. 7.

⁸⁶ Gáspár Zoltán — Remenyik Zsigmondhoz, Bp. 1938. aug. 5. PIM V. 2172/120.
A levél ismeretét Tasi József barátomnak köszönöm.

⁸⁷ Gáspár Zoltán — Remenyik Zsigmondhoz, Bp. 1938. aug. 5. PIM V. 2172/120

nyultságú tagjaiból állt. A városi, elsősorban zsidó polgárság tagjaiból, s talán a munkásság egy vékony, anyagilag, életszemléletét illetően is fölső rétegéből. Publicisztikája így — fölerősödven ideológiatörténeti pozíciójának liberális szála — elsődlegesen és alapvetően e réteg helyzetére, gondjaira, nevezzük nevén: veszélyeztetettségére reagált, azt értelmezte s próbálta alakítani.

Ez érthető, s talán szükségszerű is. E szakasz ugyanis Magyarország történetében a jobboldali, sőt a szélsőjobboldaliságon is túl levő nyílásság előretörésének ideje volt; az a történeti szakasz tehát, amikor a felhalmozódó belső ellentmondások, feszültségek, a hosszú ideje föloldatlan szociális s egyéb visszasságok sajátos, felemás formában próbáltak fölszínre törni. Ez pedig a szélsőséges demagógiának is megteremtette a talaját. Itt természetesen nincs alkalom arra, hogy e bonyolult folyamatnak akár csak jelzésszerű vázlatát is adjuk, néhány esemény megemlézése azonban mindenképpen ide kívánkozik. 1937 októberében pl. létrejött a Szálasi-féle Magyar Nemzeti Szocialista Párt, 1938 márciusában Darányi meghirdette az ún. győri programot, amely a gazdaság háborús viszonyokra való átállításának kezdete lett, április 8-án benyújtották, május 29-én elfogadták az ún. első zsidótörvényt, május 4-én elfogadták az új sajtórendészeti törvényt, novemberben és decemberben nyilasok randalíroztak, december 23-án a második zsidótörvény javaslatát is beterjesztették. 1939 februárjában bombát robbantottak a nyilasok a Dohány utcai zsinagógában, márciusban elfogadták az 1939: II. tc-t, amely a rendeleti úton való kormányzásról intézkedett, május 5-én elfogadták a „zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” intézkedő 2. zsidótörvényt (1939: IV. tc.), szeptember 1-én kitért a 2. világháború, másnap rendeletek jelentek meg a sajtóellenőrzés szigorításáról, a gyülekezési és egyesülési jog korlátozásáról, majd decemberben újabb rendelet született a sajtóellenőrzés növeléséről — egyszóval az egyén emberi lehetőségeit újabb s újabb hatalmi—jogi korlátozások sújtották, megkérdőjelezve immár az alapvető emberi jogok érvényesülését is.⁸⁸

A változások (s az ezeket kísérő ideológiai kampány), így vagy úgy, mindenkit érintett, valamennyi állampolgár emberi esélyeit csökkentette. Az állami — egyéni jogokat is korlátozó — beavatkozási szféra növekedése, az állampolgári jogok csonkítása, másodosztályú állampolgárok kreálása, a háború felé sodródás stb. azonban elsődlegesen s közvetlenül mégis a zsidóságot sújtotta. Az első és második zsidótörvény több százezer embert fokozott le másodosztályú állampolgárrá, a különböző — említett — törvények s rendeletek pedig az e folyamat elleni harcot is kordába fogta, kicsiny területre szorította.

Gáspár e — liberális szemszögből különösen — torz s elfogadhatatlan fejlemények ellen kezdettől fölvetve a harcot. 1938 május elején, az első zsidótörvény parlamenti (s hírlapi) vitája idején aláírta „a keresztény magyar írók, művészek és tudósok” memorandumát, amely példaadó módon az „állampolgári jogegyenlőség” korlátozása ellen lépett föl.⁸⁹ Cikkeit pedig ettől fogva szinte kivétel nélkül, lényegében e tárgykörben írta, vagy valamely vonatkozását bírálta.

1937-től a Szép Szóban 22 cikke, kritikája, a Magyar Hírlapban és az Esti Kurirban (1940 elejéig) több mint száz cikke, glosszája, kritikája jelent meg⁹⁰ — cikkekre szabdaltnan is összefüggő fölfogást képviselve mindvégig.

⁸⁸ Ránki György. főszerk. 1976. 1265—1270.

⁸⁹ Keresztény magyar írók, művészek és tudósok kiáltványa a jogegyenlőségért. Magyar Hírlap, 1938. máj. 5. 1., valamint: A nemzet lelkiismeretéhez! Keresztény magyar írók, művészek, tudósok a jogegyenlőségért. Esti Kurír, 1938. máj. 6. 7.

⁹⁰ Gáspár írásainak bibliográfiája a Szép Szó-repertóriumából, valamint abból a kétkötetes újságkolligátumból állítható össze, amelyet saját írásaiból még Gáspár maga készített s amely azóta s Móra Ferenc Múzeum Irodalomtörténeti Gyűjteményébe került.

Önmaga, 1937 végefelé, a Cobden folyóirat ankétjára válaszolva, így adta meg eszmetörténeti pozícióját: „baloldali vagyok — írta —, mert hiszek az értelemben. Természetesen ma, az irracionális hóbortok világdúlása idején ennyi nem elég. A megújuló társadalomtudomány gondolkodásnak lesz a feladata, hogy az értelem járható útjait kijelölje és lerakja az ösztönök s általában a lelkivilág irracionális félgömbje felé. Meg kell találnunk a módját, hogy, mint Le Bon mondta, ösztönszerűvé alakítsuk azt, ami ésszerű. Ha ennek az eljárásnak a módszereit nem sikerül kidolgoznunk, az értelem csak a gyászoló kórus szerepére korlátozódik, az emberiséget öngyilkosságba hajszoló politikai erők mellett. A baloldali politika feladata, hogy e megismerések alapján dolgozzék az emberiségért. Nem is lehet másként önmaga lényegének megtagadása nélkül. A baloldal az emberi gondolkodás legnagyobb hagyományainak örököse és a baloldali szellemiség politikai formát csak a szabadság és igazságosság végső értékeivel, illetve ezeknek az értékeknek közelítőleges érvényre juttatásával nézhetjük.”⁹¹

E vallomása kétségkívül önmagához hű „ars poetica”; jelzi törekvései lényegét, értékrendszere centrumát. Mint minden ilyen típusú megnyilatkozás, természetesen ez sem igazán önkritika — saját korlátai csak impliciten vannak jelen benne. De így is benne vannak. S így is fény esik föltétlen szabadságigényére, a baloldali hagyományok folytathatóságába vetett hitére — de ennek fonákjára is: pszichológista—racionalista illúziójára is. A „jobbboldaliságot” ugyanis, jól érzékelhetően, csupán „irracionalista hóbortként”, ill. e hóbort „dúlásaként” tudta fölfogni, s a feladatot — eme irracionális történeti—társadalmi gyökerének föltárása helyett — csupán az irracionális valamiféle szublimálásában, a „lelkivilág irracionális félgömbje felé” vezető „út” kiépítésében látta. Publicisztikájának, mely nagy emberi értékek védelmében született meg s lett eszmetörténetileg is fontossá, ez a racionalista illúzió, ez a féloldalúság lett kényszerű behatárolója.

Publicisztikájában törekvéseinek kettőssége együtt érvényesült.

Mint a baloldali hagyományok folytatója, mint „meggyőződött demokrata” kiállt minden jogkorlátozó, vagy ilyesmi lehetőségét magában hordó eszme, törekvés, az irracionális minden kialakult s látens formája ellen. Az Esti Kurirban megjelent első cikkében (*A sáncokon belül*) már a készülő első zsidótörvény ellen tiltakozott: „nem tudjuk még — írta —, hogy a »gazdasági egyensúly biztosítása« milyen átmeneti zavarokat fog felidézni a gazdasági egyensúlyban. De máris bizonyos, hogy zavart, ijedelmet és rettegést idézett fel a lelkekben. S nemcsak azokban, akik a nagy kísérlet szenvedő alanyaiként vannak kiszemelve. Társaságokban, ahol a nagy átalakulás várható fejleményeit latolgatják, szorongó lelkiismeretre valló és viszolygó szavakat hallani olyanoktól is, akik szerencsés körülményeikhez képest arra vannak hivatva, hogy ennek az új egyensúly-rendszernek az előnyeit élvezzék.” Ugyanebben a cikkében leszögezte azt is, hogy az „a tervezet, mely a társadalmi élet egyensúlyának működését keresztlevelek eltérő kelezései szerint akarja szabályozni, a kirekesztettek számára erkölcsi megaláztatást és anyagi pusztulást, a belülmaradók számára meg, ha csak egy kis emberség van bennük, lelkiismeret-furdalások árán vásárolt előnyöket fog hozni.” „Nagy osztozkodásra nyílik majd alkalom, de ebben alighanem azok fognak majd a legkevesebbet markolni, akik éppen a legjobban megérdemelnék.”⁹² Föllépett az antiszemitizmus ellen,⁹³ a nyilas demagógia ellen,⁹⁴ a „hivatalnak pac-

⁹¹ Gáspár Zoltán: Mi a jobbboldaliság és mai baloldaliság? Cobden, 1937. dec., IV. évf. 9—12. sz. 320.

⁹² Gáspár Zoltán: A sáncokon belül. Esti Kurir (továbbiakban: EK), 1938. ápr. 17.

⁹³ Gáspár Zoltán: Kegyelet és ököl. Magyar Hírlap (továbbiakban: MH), 1938. jún. 4.

⁹⁴ Önmessiasok. MH, 1938. jún. 9.

kázásai” kapcsán pedig kimondta: „A totalitárius szigorúság megint diadallal tört be a közigazgatási tevékenység egy mindennapos feladatkörébe: ezentúl a házassági kihirdetés alóli felmentést sem adják csak úgy derűre-borúra, mint ahogy ez az átkos liberális korszakban történt.”⁹⁵ Felszólalt a történeti szakasz politikai stílusa ellen is: „a népgyűléseken tele torokkal hirdetik a nemzeti egységet, de ez a nemzeti egység úgy látszik csak a népgyűlési szónoklatok hatásos fordulataiban él. Mit látunk ezzel szemben a valóságban? A nemzeti egység fennen lobogtatott jelszava jól megfér az osztály és felekezet elleni izgatással és nem zárja ki azt sem, hogy a magyarság egységét a vér és faj jelszavaival is megbontsák. Egyszerűséget ajánlanak a magyar népnek s ugyanakkor színpadias külsőségekkel, a tömegpártok mozgalmi külsőségeinek kelléktárából vett jelképekkel kápráztatják a magyar tömegeket. Felelősségről beszélnek s ugyanakkor könnyelmű és felelőtlen ígéretek özönét zúdíjtják az országra, felelősséget hirdetnek és olyan terveket portálnak, amelyek, ha közelebbről vesszük őket szemügyre, még álmodozásnak sem elég határozottak, harmadszor is felelősséget hirdetnek és utoljára sem tesznek egyebet, mint az egyetemes bizonytalanságot fokozzák ki nem próbált ötletekkel, végig nem gondolt gondolatokkal és jelszavakkal, amelyek úgy konganak, mint az üres bádogdoboz.”⁹⁶ S vitái közben, a számára hátrányos erőviszonyok tudatában is bátran szögezte le: „Az érvek lojális és méltányos harcát valóban el lehet némítani hatalmi paranccszóval, s az alkotmányos felelősséget az összes hatalmi eszközök birtokában és a legnagyobb párt odaadó támogatásával könnyűszerrel lehet vállalni. De van történelmi felelősség is s a történelem, amint nem kezdődik 1867-ben, valószínűleg nem végződik 1939-ben, s a történelem bizonyára igazságot fog szolgáltatni a meg nem hallgatott érveknek és számadásra fogja vonni azokat, akik, érvekre és aggodalmakra nem hallgatva, a nemzet egységét oktanul felidézett szenvedélyeknek engedve, a legválságosabb időben tették kockára.”⁹⁷

A citoyen pátosznak e fölviállásai hevítették át sorait az ún. 2. zsidótörvény előzetes hírlapi vitája során is. Cikkei, amelyeket e tárgykörben, e jogfosztó törvény ellenében írt, publicisztikájának legfényesebb, mert legtisztább lapjai.

A törvénytervezettel — beterjesztésétől elfogadásáig s még utána is — több cikkben szinte naponta foglalkozott. 1939. március 11-én, *Legyen igazság* c. írásában a törvényt, mint kollektív büntetést fölfogó érvekkel vitázott. „A törvényjavaslat — írta — nem vétkeseket keres, a javaslatból hiányzik a bűn és bűnhődés jogi értelemben vett fogalma. Sőt tovább mehetünk, ez a javaslat alapján tagadja a vétkesség és az ártatlanság erkölcsi fogalmait, egyszerűen a vér és faj mítoszának minden erkölcsi mérlegeléstől és beszámítástól mentes fogalmával operál.”⁹⁸ Március 12-én a tervezet önmagához viszonyított pontatlanságait, belső buktatóit tűzte tollhegyre: „Hétszázezer ember sorsát érintik a javaslat kaucsuk fogalmai. Ha a törvényszerkesztés mesterségének elmélete eddig nem operált volna a kaucsuk-paragrafusok fogalmával, legfőbb ideje volna, hogy ennek a törvényjavaslatnak a kedvéért megalkossa ezt a fogalmat. Ötszázezer emberről akar a javaslat intézkedni olyan alaposan, hogy mondvacsinált, képtelen és logikátlan osztályozások alapján még legalább kétszázezret csap hozzájuk.”⁹⁹ Március 18-án a tervezet elfogadásának benső, a képviselőkben megmutatózó bizonytalanságait leplezte le. „Száztizennégy képviselő szavazta meg ezt a javaslatot — írta — s huszonhárman álltak ki ellene; összegezve a két számot, nyilvánvaló, hogy a Ház tagjainak csaknem pontosan a fele — hiányzott.

⁹⁵ „A hivatalnak packázásai”. MH, 1938. júl. 15.

⁹⁶ Reakció?... Reakció! EK, 1939. febr. 15.

⁹⁷ Egy miniszteri beszéd margójára. EK, 1939. márc. 9.

⁹⁸ *Legyen igazság*. EK, 1939. márc. 11.

⁹⁹ Szabotázs. EK, 1939. márc. 12.

Írott alkotmányok rendelkezést szoktak tartalmazni arról, hogy alapvetően fontos és az alkotmány lényegét érintő jogalkotások csak különleges eljárással, megszábot, szigorú feltételek teljesítése után jöhetnek létre. [...] A magyar alkotmány nem ismer ilyen intézkedéseket, de éppen azért, mert nincs összefoglalva egy kódexben, hanem a történelem változásaiban forrott ki évszázadokon át, jogi biztosítékok nélkül is tudnivaló minden alkotmányos felfogású ember számára, hogy a törvényhozás mikor nyúlt hozzá az alkotmány lényegéhez úgy, hogy intézkedését a szavazattöbbség ellenére is szóvá lehet tenni.”¹⁰⁰ Ugyanebben a cikkében ellenállásának pátoza is megszólalt: „De huszonthárman kiálltak a javaslat ellen, taktikázás, kerülő utas próbálkozás, mentális rezerváció nélkül, félreérthetetlen nyíltsággal tiltakoztak ellene, s nemcsak az ország valódi érdekeit védtek, s nemcsak a maguk lelkiismeretének tisztaságát óvták meg. Lesz idő s talán nem is nagyon sokára, amikor ez a huszonthárom szavazat fogja majd az egész nemzet számára az elmúlhatatlan történelmi hagyományok és az alkotmányos jogfolytonosság képviselőjét jelenteni...”¹⁰¹ Március 24-én, *A döntő ellenérv* c. cikkében a „zsidóvédelem” vádjaira reflektált: „A zsidóvédelem fennen hirdetett vádja mögött mindig ott setteng a szavakban gondosan ki nem fejezett gyanúsítás, hogy a védelem nincs ingyen.” Pedig tette hozzá, „minden tisztességes és jóérzésű ember részéről kijár a tőle telhető védelem minden igazságtalanul üldözöttnek. Ez erkölcsi követelmény, melyet valaki vagy képes átérezni, vagy nem. Vannak, úgy látszik, akik el sem tudják képzelni, hogy valaki önzetlenül siethet az üldözöttek védelmére.”¹⁰² Március 31-én pedig Károlyi Gyula gróf „visszavonulására”, azaz a kormányzati politika „liberálisabb” szárnyának dilemmájára reagált: „A magánember lelkiismereti válságát talán megoldja a nagyúri visszavonulás, de vajjon ez fele-e meg a törvényhozók lelkiismeretének és vállalt felelősségének? A kényes kaszinói ízlés nem pótolhatja a törvényhozó felelősségét és köteleességteljesítését. A felsőház vezére visszavonul vidéki kastélyának előkelő magányába. De vajjon hova vonuljon vissza az a száz és százezer ember, akinek lába alól az egyszobakonyhás egzisztencia talaját is kihúzza a [zsidó-] javaslat?”¹⁰³

Publicisztikájának e nagy erényei, tettértékű megnyilatkozásai persze eszmétörténeti pozíciójának csak egyik oldalát mutatják; pozíciójából gyöngeségek, egyoldalúságok is adódtak. Az ideológiai mezőny belső harcait meghatározó történeti—társadalmi viszonyok elemzését elhagyva ugyanis „csupán” értékvédelmet folytatott; értékként kezelt (valóban fontos) eszményeket védelmezett. Ennek csupán fölszíni, külsődleges jele, hogy cikkeiben — bár valószínű erő nem állt mögötte — tulajdonképpen alkudozott a kormányzati politikával. *A Felsőház szava* című cikkében pl. azt kérte, hogy a „kormány tegye lehetővé, hogy a polgárság rendelkezzen azokkal az elemi lehetőségekkel, amelyeknek a birtokában megvédi magát, az alkotmányt és az országot.”¹⁰⁴ *Az új kormány* című, jó évvel későbbi — lényegesen kedvezőtlenebb viszonyok közt íródott — cikkében így érvelt: „Azt várjuk a kormánytól, hogy pusztán rendőri intézkedések helyett elvi síkon vegye fel a küzdelmet a szélsőségekkel. A közvéleményt arról kell meggyőzni, hogy a szélsőséges mozgolódás nem csupán a hivatalos politika meghosszabbítása a tömegek felé, nem csupán ízlés- és modorbeli, vagy taktikai szempontokkal meghatározott eltérés, hogy kormánypárti szervezkedés és szélsőjobboldali agitáció nem egyszerűen szereposztás és munkamegosztás kérdése, nem a »külön menetelni, együttesen támadni« hadvezetés elvének

¹⁰⁰ Szavazzunk! Szavazzunk! EK, 1939. márc. 18.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² A döntő ellenérv. EK, 1939. márc. 24.

¹⁰³ Helytállás vagy félreállítás? EK, 1939. márc. 31.

¹⁰⁴ A Felsőház szava. MH, 1938. jún. 23.

az alkalmazása”.¹⁰⁵ Természetesen az a kérdés, hogy kormányzati politika és szélső-jobboldali (nyilas) ellenzék egymással való szembefordítása történetileg mennyire volt reális lehetőség, mennyire volt valóságos politikai alternatíva, e vázlatban nem mérlegelhető. Az azonban világos hogy ez az érvelés — eszmeileg — semmit nem tudott szembeállítani a nyilas „eszmékkel” és törekvésekkel, hisz tulajdonképpen — ha kényszerűségből is — ahhoz az erőhöz fordult segítségért (mert a nyilas mozgalomnál jobbnak, elfogadhatóbbnak tartotta), aminek ellenében a nyilas mozgalom is létrejött, s *aminek a válsága tette egyáltalán lehetővé a nyilasság előretörését.*

Bensőbb, mondhatnánk strukturális gyöngéje volt pozíciójának, hogy bizonyos mértékig ő maga is hozzájárult a potenciális progresszió megosztásához. Mert ahogy nem vizsgálta a nyilas mozgalom történeti gyökérzetét, azok a történeti—társadalmi problémák is szemhatárán kívül maradtak, amelyek a népi írói mozgalmat kitermelték, s amelyek meghatározták annak ideológiai arculatát, felemás „vonásait”. Következésképpen pedig a népi mozgalomnak sem valóságos irányát, sem valódi, benső dinamizmusát nem sikerülhetett fölmérnie. Sőt voltaképpen a népiéket a nyilasokkal látta egy táborban. Németh Lászlót például, akit mások mellett ő is erősen bírált, lehetett s kellett is bírálni; egykorú bírálata jogosult lehetett volna. A Gáspár-féle, eszményekhez mérő, a liberális eszményektől (s frazeológiától) való eltéréseket negatív fejleményként regisztráló és fölrovo ideológia-kritika azonban (részleteket illető minden tárgyi igazsága ellenére) egészében nemcsak tárgyilag volt téves, de roppant meddő s roppant veszélyes is — mert ellenséget kreáló ideológusi gyakorlatnak bizonyult. Németh László „híg magyar, mély magyar” teóriája ugyanis, aligha lehetett ezt vitatni, valóságos történetfejlődési zavarokra, diszfunkcionális trendekre volt (olyan, amilyen) reagálás; érdemi bírálata csak a problémák valódi tudomásulvétele s kritikai földolgozása alapján lett volna megoldható.

A népi—urbánus szembenállás egyik motiválója kétségkívül itt, ebben (s az ehhez hasonló) ideológusi attitűdben keresendő.

Gáspár ez időbeli publicisztikája, persze, ennél az ellentmondásnál föltétlenül többértébb volt, más színek is föltűntek benne. Írásai tematikája igen széles körben mozgott, s az eléje került témák földolgozása, megírása önmagukban is árnyalták ideológusi oevréjét, elmélyítették publicisztikája egy-egy vonását. Jelezve, hogy a valóságos élet számos jelensége fogékonyak bizonyult. A Színművészeti Kamara filmsztályaának fölállítása például alkalmat adott neki, hogy az „állami onnipotencia” művészeti életbe való behatolásának visszásságait fölfedje. „A Színpadi Szerzők Egyesülete elnökének körlevele, amelyben a tagoknak a Színművészeti Kamara filmsztályaába való jelentkezést ajánlja, arra hivatkozik, hogy a tagok érdekeit csak a kamarán belül védhetik meg. Ez az érdekvédelem — kommentálja a dolgot Gáspár — elég sok személyes minőség igazolásához van kötve, csak éppen az illető író tehetségére, írói pályafutásának eredményeire és hasonló mellékes dolgokra nem kíváncsi a kamara. Az irodalomban egyetlen rangsor van, a tehetség arisztokráciája; ezután majd főnemeseik és közrendűek keverednek el a kamarai rapporton valami irodalmi csendbiztos, vagy színművészeti naposkáplár kommandójára.”¹⁰⁶ Nem kétséges, hogy a poentírozó anyagkezelése mögött igen komoly probléma húzódott meg; olyan, amelyik — jól látta — súlyos veszélyeket rejtett magában.

Kurir-beli cikkeinek egy másik csoportja egyéb, főleg gazdaságpolitikai kérdéseket tárgyalt. Nem volt igazi közgazdász, vagy gyakorló közgazdasági szakember, de ezekből is kiviláglik liberalizmusa. Lényegében mindig az állami beavatkozás,

¹⁰⁵ Az új kormány. EK, 1939. febr. 18.

¹⁰⁶ Forгатókönyv és nagymamák. EK, 1939. márc. 1.

pontosabban ezek különböző, akkor aktuális formái ellen szólt. *Rend és munka* — ez egyik ilyen típusú cikkének címe, s ez vágyait is szimbolikusan fejezi ki. A politikai élet jobbrtolódásával, az egyén életébe való mind fokozottabb beavatkozással szemben a rendet, a rendezett, nyugodt életet, a nyugodt termelőmunkát sürgette, s a munka (ha nem is teljesen állami beavatkozás nélküli, de mégiscsak) „szabad” feltételrendszerét: a vállalkozói kapitalizmust.

Cikkeinek egy további, mennyiségileg ugyan elenyészően kicsi csoportja a külpolitikával, pontosabban, a külpolitika belpolitikává vált területével: az első bécsi döntés következményeivel foglalkozott. Irányultságára ezek is mélyen jellemzők. A Felvidék, Kárpát-Ukrajna visszakerülését alapvetően jogosnak és természetesnek tekintette, egy nagy történelmi igazságtalanság jóvátételének. Ebben a magyar értelmiség túlnyomó többségével osztozott. De a hangsúlyt, jellemző módon, nem erre helyezte, inkább a visszakerülés során támadt zavarokról, választási stb. anomáliákról cikkezett. Arról szólt tehát, amit a visszakerülés körülményeiben s módjában visszasnak, problémásnak látott. Arról azonban, hogy az „országgyarapodás” a német politika aktivitásának eredménye, s mint a „Harmadik Birodalomtól” való „ajándék-nak” nemzetközi politikai megítélése legalábbis problematikus, nem szólt. Nem vette észre, vagy taktikailag nem vélte aktuális problémának.

„Értékvédő” s ideológiai tüneteket bíráló publicisztikáját nyomonkísérve értelem szerűnek látszik, hogy az Esti Kurirba írott *politikai* cikkei egyik legutolsójában *Az eltemetett liberalizmus*-ról írt, s ebben úgy látta: „A liberalizmus történelmi formájában lehet a múlté, de teljes megvalósulásában még mindig a jövő ígérete és remény-sége. Akik a liberalizmust temetik, azok nem magával a liberalizmussal, hanem csak antikválódtok és meghatározott történelmi korszakokhoz kötödtök, csak azokban érvényes korlátozott formáival hadakoztok. Helyesebben nem is ezekkel a formákkal, hanem csak a kortesgyűlések kocsmagőzében lobogó fantomjaikkal.”¹⁰⁷ Úgy vélte — s teljes joggal —, hogy az „igazi” liberalizmussal való szembenézés akadályozta, fékezte volna a jobbrtolódást. Ám — s ez Gáspár szubjektív tragédiája — a liberalizmusnak ezt a sejtetett új formáját ő maga nem dolgozta ki, sőt még csak föl sem vázolta. Írásaiban a történelmi kihívás „csak” a liberalizmus „régit”, hagyományos értékeszményeit aktivizálta — ezeket is csak mint értékmérőket, mint viszonyítási szempontokat. Természetesen a magyar eszmetörténet menetében szemlélve Gáspár publicisztikáját, ez sem volt kevés.

7. A Szép Szó szerkesztőjeként

Ideológusi tevékenységének ez időben — publicisztikája mellett — sajátos területe volt a Szép Szó szerkesztése. A figyelmet nem kis részben ma is e tény hívja föl rá.

Neve mint szerkesztőbizottsági tag 1938 januárjától szerepelt a lapon, de a tényleges szerkesztői irányítást csak később, talán 1938 késő tavaszától végezte. 1938 júniusából — a Szép Szóra vonatkozó dokumentáció nagymérvű pusztulása ellenére — van egy levele Juhász Gézához, akitől kritikát kért a Szép Szó számára.¹⁰⁸ Nem tudjuk, ez a kéziratkéres is már rendszeres és folyamatos szerkesztőtevékenység része volt-e, vagy csupán afféle közreműködés: kiegészítő anyagok begyűjtése. Az azonban

¹⁰⁷ *Az eltemetett liberalizmus*. EK, 1939. okt. 26.

¹⁰⁸ Gáspár Zoltán — Juhász Gézához, Bp. 1938. jún. 8. PIM V. 3671/121.
A levél ismeretét Tasi Józsefnek köszönöm.

bizonyosnak látszik, hogy Fejtő Ferenc külföldre távozása után előbb (1938 áprilisában) ideiglenes jelleggel, helyettesítőként, majd — 1938 júliusától — véglegesen ő lett a szerkesztő. (Előbb felelős szerkesztőként, majd 1939 márciusától egyedüli főtüntetett szerkesztőként.)¹⁰⁹ Fejtő és Ignóus Pál emigrációba vonulása a lap történetének utolsó bő évében őt állította előtérbe, az utolsó szakasz mindenképpen az ő szerkesztésének a dokumentuma. (Külön vizsgálat feladata volna tisztázni K. Havas Géza tényleges, bár a lapon föl nem tüntetett befolyásának mértékét.)

Az általa szerkesztett (s jegyzett) Szép Szó-számok több, részben új, addig nem, vagy csak ritkán szereplő munkatársat vonultattak föl. Maga mellett vezető munkatársnak a régiek közül (bár fogyatkozó számú és súlyú irással) Ignóus Pál és Fejtő Ferenc számított továbbra is, az „újabbak” közül pedig Remenyik Zsigmond, K. Havas Géza és Szirtes Andor — lényegében mind ideológusok és nem szépírók. (Remenyik részben kivétel.) A lapban természetesen szépírók is továbbra is szerepeltek; Füst Milán pl. az ő szerkesztése alatt kapott nagyobb lehetőséget a lapban, s Füst, aligha véletlenül, a Szép Szónak adta olyan fontos művét is például, mint a *IV. Henriket*. De Gáspár szerkesztése idején lett igazán rendszeres munkatárs a költő-publicista Horváth Béla (akihez egyébként barátság is fűzte), s nála jutott szóhoz s nyert viszonylag nagy teret Pásztor Béla, a később mártírhálált halt költő, akit méltatlan feledés sújt; kapott helyet, ha alkalmilag is, a szocialista irányzatú irodalom több fiatal képviselője. Neki is volt része József Attila posztumusz verseinek közzétételében is.

A lap történetének s eszméletörténeti szerepének tisztázása — a Gáspár-féle szakaszban is — még megoldatlan; a tisztázás még sok előmunkálatot, figyelmet s tárgyilagosságot igényel. S csak úgy mellékesen, mint a Gáspár-pályakép részét nem lehet fölvezetni sem. Annyi mégis, már ma is bizonyos, hogy az utolsó időszak Szép Szója több vonatkozásban eltért az induló lap irányvonalától; törekvései — részben személyi, részben aktuálpolitikai okok miatt — más hangsúlyúak voltak. A lap természetesen Gáspár idején is folytatta a korábban megkezdett utat, de egyes vonásai elhalványodtak, mások fölerősödtek ebben az időben. A lap egészében egysíkúbb s militánsabb lett. Döntőnek mindenekelőtt az látszik, hogy az alapító triász — József Attila, Ignóus Pál és Fejtő Ferenc — már nem jellemezhetette, nem határozhatta meg a lapot. A költő meghalt, a másik két szerkesztő (s domináns munkatárs) emigrációba vonult, mecénásuk, Hatvany Bertalan ugyancsak külföldre távozott. Írásaik pedig értelemszerűen megritkultak a folyóiratban, ami pedig mégis megjelent tőlük, az többnyire másodlagos, neutrálisabb kérdéstről szólt. Ez kétségkívül színvonalbeli esést is jelentett, de nemcsak azt: „kiesésükkel” a lap irányzatilag is egyneműbb, hogy azt ne mondjuk, egysíkúbb, tisztábban „urbánus” folyóirat lett. Ez persze sok minden mással is összefüggött; összefüggött azzal, hogy az első időszak viszonylag széles körből verbuválódott munkatársi gárdája — különböző okok miatt — az idők folyamán jócskán leszűkült, olyan karakterisztikus, nem „urbánus” írók, mint Radnóti Miklós, Bálint György, Veres Péter s mások már korábban eltávolodtak, sőt részben szembekerültek a lappal. Összefüggött azzal, hogy a lap mögött állók számára a politikai élet jobbratulódása, a politizálás feltételeit erősen korlátozó rendeletek és törvények életbe léptetése elvékonyította, szubjektíve pedig mind irreálisabbá tette a más erőkkel való összefogás esélyét. S — egyebet most nem említve — összefüggött azzal is, hogy (a veszélyeztetettség növekedésével, különböző „tapasztalatok” hatására) Gáspár militánsabb s kevésbé rugalmas-taktikus szerkesztő volt, mint elődei, s ez a tény önmagában is elég volt ahhoz, hogy ez a jelenségkör,

¹⁰⁹ Kendéné Palágyi Erzsébet, 1974. 12.

amit az „urbánusságnál” helyesebb későliberális értékvédelemként jellemezni, minden addiginál „tisztább” formában jelenjen meg. Az a kritika, amellyel Lukács György az Új Hangban a Szép Szót illetve,¹¹⁰ tulajdonképpen nem is az egész lapra, hanem csak utolsó periódusára, a Gáspár-féle Szép Szóra érvényes (arra is csak bizonyos korrekciókkal). Gáspár szerkesztői tevékenységét jellemezte ugyanis leginkább az az ellentmondás, amelyet Lukács exponált: megalkuvás nélküli demokráciaigény, mindenféle rasszizmus és irracionalizmus elleni harc — s ugyanakkor, ezektől szétválaszthatatlan, ezekkel valamiféle sajátos szimbiózisban, a népi mozgalom iránti szinte teljes értetlenség.

„Aki — írta Lukács — a »Szép Szó« csak néhány számát is figyelmesen elolvassa, különös stílus megfigyelésre jut: kevés magyar lapot írnak ilyen szenvedélyes gondossággal és főleg olyan gondosan kifejezésre jutó szenvedélyességgel; pátosz és gúny egyaránt jelzik, hogy az írók szívügyükről szólnak: szeretet és gyűlölet, lelkesedés, harag és megvetés egyaránt őszinte, belülről jön és ezért megkapja az olvasót.

Csak egy tárgykör van, amelyről a »Szép Szó« írói jéghideg objektivitással beszélnek: a magyar földreform kérdése ez.”¹¹¹ Lukács érvelésében persze legalábbis furcsa, hogy az objektivitást (vagy az objektivitás igényét) negatívumként értékelte, de azt jó érzéssel vette észre, hogy a Szép Szó nem értette, nem érzékelte a magyar paraszttársadalom valódi viszonyait, sem ideológusaik — a népi írók — mély társadalomtörténeti meghatározottságát. Bennük csak szakszerűtlenséget fedezett fel. Ezért van mégis igaza Lukácsnak, amikor — ha sarkítva is — azt a következtetést vonja le: „A tudományos tárgyalás, a hűvös objektivitás igazi tartalma [...] az, hogy a parasztság csak objektuma, nem pedig cselekvő és döntő szubjektuma legyen a magyar földreformnak”; „a földreform lehetőségeit, kereteit” az ipari-forgalmi szektor „vagyon biztonságá” jelölje ki.¹¹²

Fölmerülhet a kérdés: Gáspár szerkesztői törekvései határozták-e meg a lapba írók szemléletét s így a lap irányvonalát is, vagy éppen fordítva: a lap köré tömörülő helyzet- és veszélyérzékelése alakította a szerkesztési gyakorlatot. Úgy sejtethető, mindkét meghatározottság egyaránt érvényesült; a helyzetérzékelés és iránykijelölés közös volt. (Ilyesféle közösségre vall Balogh Edgár tapasztalata Gáspárral és K. Havassal folytatott — egyébként eredménytelen — tárgyalásáról.)¹¹³ Az azonban (akárhogy volt is) bizonyosnak tetszik: a lapot Gáspár teljes szívvel vállalta, s a lap irányvonala egészében az övé volt. Nemcsak abból következtethetünk erre, hogy a Szép Szó végső szakaszának jellegmeghatározó munkatársai, K. Havas Géza, Szirtes Andor (s részben Remenyik Zsigmond) legközelebbi barátai lettek; hogy barátjának, Horváth Bélának egy verse, majd a vers K. Havas-féle értelmezése (tehát végső soron a lap iránya) védelmében került szembe 1939 elején Radnóti Miklóssal s régi barátaival, a Szegedi Fiatalokkal. De ez a szembekerülés, mint Radnóti naplójából kitetszik, nemcsak pillanatnyi, esetleges konfliktus volt — a vita teljes szakítássá „fejlődött”. Gáspár a Szép Szó s a volt Szegedi Fiatalok vitájában véglegesen a Szép Szó mellett voksolt.¹¹⁴

Szerkesztői tevékenysége azonban nem tartott, nem tarthatott soká. 1939 nyarán az új sajtótörvény rendelkezései lehetetlenné tették a Szép Szó további megjelenését; a lap, mint annyi társa, a júliusi—augusztusi kettős számmal megszűnt.

¹¹⁰ Lukács György: 1945. 76—103.

¹¹¹ Lukács, 1945. 79.

¹¹² Lukács, 1945. 82. Ez a vád, persze, legföljebb mint Gáspárék szubjektív szándékával ellentétes, öntudatlanul ható tendencia igaz.

¹¹³ Vö. Balogh Edgár; 1976. 51.

¹¹⁴ Vö. Csaplár, 1971. 1149.

A Szép Szó története — s Gáspár szerkesztői tevékenysége — azonban ezzel még nem fejeződött be. Gáspár többször is kísérletet tett a folyóirat folytatására, vagy legalábbis pótlására.¹¹⁵ Mint Ignotus Pálhoz írt 1939. dec. 7-i leveléből kiderül,¹¹⁶ kísérletet tett a Kelet Népe megvételére. A vásárlást közvetítő, Kósa János bonyolította volna le, ám nyílt titok volt, hogy mögötte Gáspár s a Szép Szó köre állt, így — a népi—urbánus harc összefüggésében értelemszerűen — a vásárlás meghiúsult. Az eladók oly magas árat szabtak, amelyet Gáspárék már nem tudtak megadni. Ezzel az akcióval párhuzamosan folyt egy folyóiratpótló almanach összeállítása is. A Delta Almanach — ez lett az antológia címe — Gáspár szerkesztésében 1940 elején, valamikor február végén jelent meg. Nyomdai kivitelezésében, tipográfiai jellegzetességeiben, munkatársi gárdájában s nem utolsósorban írásai szellemében egyaránt a Szép Szót folytatta. Az Almanachba írt többek közt Ignotus Pál, az öreg Ignotus, K. Havas Géza, Remenyik Zsigmond, Hatvany Lajos (Gombossy Sándor néven), Berda József, Füst Milán, Pásztor Béla — s természetesen volt írása benne József Attilának is. Az almanachba, melyben néhány új ember, így a fiatal Máté Iván is szerepelt, Gáspár maga is írt. *Kié József Attila?* című esszéje közvetlen témája szerint irodalmi esszé, s egy nagy költő, József Attila utóéletéhez tartozik. Témakezelése, érvelése azonban par excellence *ideológusi*. Elsődleges célja ugyan csupán József Attila „kisajátításának” elhárítása, a költői életmű jelentésének megvédése. Esszéje tényleges szerepe azonban alapvetően mégis a különböző irányzatoktól való elhatárolódás volt, s mint ilyen, vallomásnak s programcikknek fogható fel. József Attilát, akit nemcsak nagy költőként, klasszikusként méltatott, de mintegy a történetileg helyes álláspont költői kifejezőjeként is, e cikkében elhatárolta a népiektől s elhatárolta (ha kevésbé élesen is) a szocialista mozgalomtól. Ideológiatörténetileg kevésbé érdekes, hogy József Attila és a népi mozgalom, ill. József Attila és a szocialista mozgalom szétválasztása mennyire volt jogosult. Ma már tudjuk, a költőt mindkettőhöz lényeges szálak kapcsolják, s mindkettőtől végül lényegi pontok választották el. Annál fontosabb azonban, hogy az adott helyzetben Gáspár szükségesnek találta a két mozgalomtól való elhatárolódást. S legalább annyira figyelemre méltó, hogy kritikája éle most is elsősorban az árnyalás nélkül jellemzett népiek ellen irányult — a szocialista mozgalomról, noha fönntartásait sem hallgatta el, végső soron mint „tiszteletre méltó mozgalomról” írt.

A „Szabó Dezsőtől a nyilasokig terjedő népi körök” negatív megítélésében e cikkében jutott a legmesszebbre, s a rosszat, amit valaha elmondtak róluk, írásában szinte mind megtaláljuk. Vádja abban csúcsondik ki, hogy szerinte: „Szervezetileg, történeti, genetikus összefüggéseket tekintve bármennyire is nincs közülük [mármint a népieknek — L. A.] az Andrássy-út 60. számú házhoz, mégis törekvéseik ezernyi hajszálcsoves összeköttetéssel fűződnek ahhoz a jobboldalisághoz, amely a haladás és a népi törekvések pózában és álarcában mélyen haladás- és népellenesek.” Ez már kétségkívül a harc logikája diktálta vélemény.

Jellegzetes, bár lényegesen enyhébb kicsengésű a szocialista mozgalomról (s pártjairól) adott bírálata is. Helyzetérzékeltelése szempontjából figyelemre méltó, hogy elkülönítette a munkásokat a „munkásság egy értelmiségi és mozgalmi elitjétől”, s úgy ítélte meg, a mozgalom maga válságban volt; a „szocializmus válsága, Európa nagy államaiban a szocialista pártoknak hatalmi szóval való időleges elnémitása [...] nem történhetett merőben hatalmi eszközökkel, nem történhetett meg anélkül, hogy a munkásság széles rétegei ne hagyták volna cserben a mozgalmat.” S e „cser-

¹¹⁵ E témáról Nagy Csaba írt, dolgozata az ItK-ban várja megjelenését.

¹¹⁶ Gáspár Zoltán — Ignotus Pálhoz, Bp. 1939. dec. 7. PIM

benhagyásnak” az oka, szerinte, az volt, hogy a munkásság már nem a marxi értelemben vett proletariátus volt; „ma”, írta, a munkásság alávetettsége „nem egyszer sokkal inkább közvetett természetű, részesedésük a mai társadalom életében egészen más jellegű, semhogy minden további nélkül forradalmi elemnek volnának tekinthetők.” Ami azt jelenti, szerinte a szocialista pártok politikája inadekvát volt.

De igazán érdekes mégis a József Attila kapcsán adott öndefiníciója, amely — bár formailag a költő társadalomtörténeti helyének kijelölése — saját értelmiség-eszményének tekinthető. József Attila, szerinte, „Életét mint a proletárlét és a polgári életformák határán élő értelmiségi élte le, mintegy az úgynevezett »szabadon lebegő értelmiség« példajaként. Igaz, hogy ebben a képzetben a polgári életforma csak virtuálisan van jelen; de utalni kell rá, hiszen tudjuk, hogy vágyott feléje.” S nagyon jellemző, már-már vallomás, hogy a költői életmű „értelmének” ápolására is, szerinte, a leghivatottabb „egy lazán megszervezett és nem látható formáiban, de erkölcsében összetartó intellektuális csoport: ez az, amire ő maga [ti. József Attila, — L. A.] adott utasítást társadalmi elhelyezkedésével és felhatalmazást *factum concludens*-eivel. Csak egy ilyen társulás lehet költészetének igazi letéteményese azzal, hogy nem a dogmák jogfolytonosságát őrzi, hanem hangsúlyok és árnyalatok imponderábiláira ügyel.”

Nem lehet kétséges, hogy önmagát Gáspár e csoportba, ebbe a Mannheim tudás-szociológiájából s a citoyen pátoszból ötvözött eszménybe tartozónak tudta.

8. A „Húsz év története”: kísérlet a félmúlt politikátörténetének összefoglalására

Ideológusi működésének ebben az igen aktív szakaszában a cikknél s tanulmánynál terjedelmesebb, szélesebb ívű s részletesebb okfejtésű gondolatmenetet is lehetővé tevő „műfajban” is megszólalt: *Húsz év története, 1918—1938* címmel könyvet írt.¹¹⁷ A Pantheonnal 1937 nyarán, még Szegeden kötött szerződése a papság szociográfiájának megírására kötelezte, abból a tervből azonban végül nem lett könyv. Nincs is nyoma, hogy dolgozott volna egy ilyen szociográfián. Lehet, hogy a téma volt idegen tőle, lehet, hogy a szociografizálás gyakorlata, s az is lehet — s ez látszik a legvalószínűbbnek —, hogy Pestre kerülvén, bekapcsolódván a rendszeres publicisztikai küzdelembe, érdeklődésének politikai (s politikátörténeti) oldala erősödött föl, olyannyira, hogy ez az érdeklődés végül is minden mást, így a papság tervezett szociográfiájának megírását is háttérbe, sőt érdektelenségbe szorította. A nemzetközi politika változásai, a közelgő világháború mindenestre különösen aktuálissá tette a megelőző húsz év történetének áttekintését, hisz egy történeti szakasz vége felé s egy új szakasz kezdetén különösen szükséges volt az addigi fejlemények végiggondolása, kritikai áttekintése.

A könyv zömmel 1938 folyamán íródhatott (készültének folyamatáról nincs adatunk), a Szép Szó 1938 novemberi száma, amely a könyvből egy fejezetet mutatványként közölt, mindenestre a megjelenést már december elejére ígérte.¹¹⁸ Az előállítás az akkori, s mainál lényegesen kisebb átfutási idők ellenére is, valamicskét késett ugyan, de legkésőbb 1939 márciusában kétségtelenül megjelent. A Gáspárhoz közelállók (s így nyilván legfrissebbek) ismertetése legalábbis áprilisban megjelent. Horváth Béla az Esti Kurir április 30-i számában, K. Havas Géza a Szép Szó március—áprilisi, 32—33. számában írt róla.

¹¹⁷ Gáspár Zoltán: *Húsz év története, 1918—1938*. Bp. 1939. Pantheon.

¹¹⁸ Gáspár Zoltán: Rendi állam rendet csinál. *Szép Szó*, 1938. nov., VII. köt. 27—28. sz. 103—109.

A *Húsz év története* 330 oldalas könyv, történelmi terekben is, eseményekben is változatos és gazdag két évtizedet fog át az I. világháborút záró „fegyverszünetektől” az Anchlussig, sőt kicsit még tovább. (Még 1939-es adat is van benne!) Igazában mégsem történelmi monográfia ez. Nem azért, mintha Gáspár nem „szedte volna össze” a szükséges adatokat, vagy tárgyilag pontatlan volna. Gáspár, mint a hozzá akkoriban közel álló Horváth Béla is megjegyzi ismertetésében, végzett könyvtári kutatásokat, s könyve a lehetőségekhez képest nagy anyagot mozgat meg. Anyagkezelése, gondolatvezetése azonban nem a szisztematikusan dolgozó történészé, hanem a publicistáé (vagy ahogy K. Havas írta róla, az *íróé*). Könyvét, nem véletlenül s nem alaptalanul E. Fehér Pál is a „magyar történelmi publicisztika” körébe sorolta be.¹¹⁹ De már első kritikusa, Horváth Béla is ezt vette észre, tartotta említésre méltónak: „Gáspár Zoltán megalálta az egyetlen lehetséges módot — írta —, hogy mostanában mindent meg tudjon írni, fölényes iróniával, remekül megválasztott kaján kiszámítással mellé célzó és telibe találó szavakkal pótolva azt a lehetőséget, amiért Wellsnek és Russelnek nem kell bánkódnia. És ahol már nem tud célozgatni se mellé, se célba, ott a kellő pillanatban úgy hallgat el, hogy ez az elnémulás minden szónál többet mond. [...] Külön mestere e technikának: az irodalmi ingyenc szemé láttára alkot műfajt abból, ahogy a kényszerűségeket leküzdi.”¹²⁰ K. Havas Géza szintén valami hasonlót vett észre, mindjárt kritikája elején: „Gáspár Zoltán egyéni módszerekkel, egyéni modorban írja meg Európa húsz mozgalmas évének történetét. Nem szellemtörténész [...], nem szajkózza a történelmi materializmus »aléptípmény-felépítípmény« varázsigéjét [...]. Még oknyomozó történetet sem ír. Ha rá is mutat az események összefüggéseire, könyvének legfőbb tanulsága mégis az, hogy e kor, melyben kétes szerencsénk élni, és [...] talán idő előtt meghalni, az ok-talanság és oktalanság korszaka. Erről a zűrzavaros, kavargó korról csak Gáspár módszerével lehet történetet írni.”¹²¹ Majd, tételesebben: „A »Húsz év története« a történetírás egyik legrégebbi nemes hagyományába kapcsolódik: Művészi, szép-irodalmi igényű alkotás, mint a római történetíróké.”¹²² Horváth is, K. Havas is jellemzését dicséretnek szánta (s valószínűleg maga Gáspár is annak vette), s kétségtelen: az adott körülmények között e modor, e „műfaj-választás” nemcsak Gáspár intellektuális alkataból következett — hasznos is volt. A könyvet azonban ez végső soron a nívós liberális publicisztika szintjén rögzítette s így Gáspár addigi munkásságának „csak” folytatása és terjedelmesebb összefoglalása lett.

Földolgozása ezért elsősorban események és egyéniségek leírására s jellemzésére szorítkozott. Tehetsége s tájékozottsága az említésre kerülő emberek s események kiválasztásában, leírásában s (többnyire) frappáns jellemzésében mutatkozik meg. Eseményleírása egy okos és kitűnően tájékozott újságíró munkája; publicisztikájának erényei a történelmi szereplők szerepének fölillantásában mutatkoznak meg igazán. Joggal írhatta róla a már idézett K. Havas Géza: „Jól látja a kor protagonistáinak jellemét és szerepét, és néha egy-két mondattal, gyakran egyetlen jelzővel állítja elénk.”¹²³ Értékelései is ezekben a jelzőkben fejeződnek ki leginkább; direkterben csak ritkán minősít.

Fölfogása, dolgokhoz, eseményekhez való viszonya persze így is félreérthetetlen. Alaptétele, melyet méltatói közül többen is idéztek már, ez volt: „Az emberiség technikai elefantiázisban és szellemi infantilizmusban szenved. A politikai cselek-

¹¹⁹ E. Fehér Pál, 1983.

¹²⁰ Horváth Béla ismertetését ld. EK, 1939. ápr. 30.

¹²¹ K. Havas Géza: *Húsz év története. Szép Szó*, 1939. VIII. köt. 32—33. sz. 168.

¹²² K. Havas, i. m. 168.

¹²³ K. Havas, i. m. 169.

vést még mindig ősi és gyermeketegen végletes képzetek irányítják.” Úgy látta ugyanis, hogy az események „ésszerűtlenül” alakultak, s elemzései nem is nagyon leplezett célja éppen ezeknek az ésszerűtlenségeknek a leleplezése, ésszerűtlenségük földfedése volt. Minden eseményleírása, minden politikus-jellemzése erre irányult. Különösen két dolgot szeretett volna, szemmel láthatóan, nyilvánvalóvá tenni. Az egyik a fasizmus értelmetlensége, s a fasizmus elleni föllépés szükségessége. Erre jó példa az osztrák események elemzése, az a rész, amelyet — Rendi állam rendet csinál címmel — a Szép Szóban külön is közzétett. Könyvének e fasisztaellenes vonulata voltaképpen publicisztikájának történeti illusztrálása; publicisztikája és könyve közt e vonatkozásban teljes az összhang. A másik fontos tendencia a háborúellenesség. A könyv egésze is, egyes részletei is a háború ellen érvelnek. „Minden küzdő csoport, minden háborús kalandra induló uralmi rendszer és minden hareba indított nép — írta — lelke mélyén abban hisz, hogy lehetséges a dolgoknak oly rendje, amelyben az egyik fél magához ragad minden győzelmet, a másik pedig testestől-lelkestől a győztes rabja lesz, s az idők végezteig nem lesz más dolga, minthogy urainak szolgálatára legyen. A katonai győzelmet, amely valóban lehet teljes és megsemmisítő, összetévesztik a politikai uralom lehetőségeivel, amelyek csekélyek és korlátozottak. Nem gondolják meg, hogy a fegyveres győzelem pillanatnyi állapot, amelyet valósággal elért vagy álmódott még ádázabb formájában csak további fegyveres küzdelemmel lehetne biztosítani. De végre is a háború nem tarthat örök időnkig, a háborúnak éppen a katonai észjárás szerint az az értelme, hogy a győzelemmel befejeződjék. S ekkor megint nem ötlük fel az elmékben, hogy a békés uralmi viszonyok rendje, szemben a fegyveres alávetéssel, hosszú és ide-oda hullámozó folyamatokban alakul ki, azaz dehogysis alakul ki, csak éppen alakul, olykor a természeti katasztrófák változékonyságában, olykor meg a láthatatlan fokozatokban érlelődő változás tűnő művében.”¹²⁴

E két tendencia jelenléte könyvének nagy erénye, Gáspár eléggé nem becsülhető érdeme. A veszélyeztetettség-érzés, amelyet megszólaltatott, s a veszély, amelyre figyelmeztetett, tragikusan nagy veszély volt. Nagyságukat a későbbi események visszamenőleg is igazolták. Gáspárnak, a figyelmeztetőnek ez holtában is erkölcsi elégtétele lehet, ha ez az elégtétel szükségképpen tragikus elégtétel is. Mindez azonban nem feledtetheti, hogy nem tudott egy „zűrzavaros” világ pszichológia alatti, pszichológiát is meghatározó determinánsaiig eljutni, s így nem tudott túljutni a korszak liberális demokratizmuseszményén. Azon a demokratizmuseszményen, amely egész könyvén végighúzódik, s amely — ahogy Lukács György írta róla egykorú kritikájában — implicite bár, sőt öntudatlanul, szándékai ellenére, „kizárja a tömegek minden harcát a demokrácia kitágításáért, vagy akár komoly védelméért. Ez az »eszme« [ugyanis] egy olyan »rendezett« társadalmat jelent, amelyben a polgári demokrácia összes követelményei működésben vannak (hogyan jöttek létre? — ne kérdezze senki), amelyben minden osztály és minden párt békésen és lojálisan respektálja a demokrácia összes »játékszabályait«.”¹²⁵ Márpedig, tudjuk, ilyen demokrácia nem volt nálunk, s egy könyv kritikája nyomán nem is születhetett, nem is született meg.

¹²⁴ Gáspár Zoltán: Húsz év története.

¹²⁵ Lukács György, 1940. Idézi Kenyeres Zoltán, 1966. 131.

9. Háttérbeszorulás és útkeresés: fölkészülés az „azutánra”

Gáspár nagy publicisztikai aktivitása, amely 1937 végétől 1940 elejéig tartott s számos cikket, tanulmányt eredményezett, nem tartott soká: a fórumok — szoros összefüggésben a politika változásaival — kihullottak alóla. A Szép Szó megszűnése, a folytatására tett kísérletek kudarcba fulladása mellett — időben őket hamarosan követve — saját lapja, az Esti Kurir hasábjai is elvesztek publicisztikája számára: „kikopott” a politikai cikkek írásából. 1939 novemberétől eltűntek a lapból politikai tárgyú cikkei; vezércikkek s politikai helyzetelemzések helyett hirtelen rövid, egy-két flekkes — tehát részletezőbb érvelésre eleve alkalmatlan — színikritikákat írt. Valamikor ekkortól, de legkésőbb 1940 márciusától státusa is megváltozott; aktív publicista helyett keveset író olvasószerkesztő lett. „Hogy Horváth Béla meg én miért nem írunk a Kurirba? Annak nagy sora van” — írta a már emigrációba vonult Hatvany Lajosnak 1940. március 31-i levelében. „Én [...] azért nem írok a Kurirba, mert Rassay [a lap főszerkesztője, aktív országgyűlési képviselő — L. A.] utál, különösképen pedig írói modoromat nyeglének tartja. Most már nem is bánom, hogy kikoptam a publicisztikai rangból. Rassay mellett még csak íródeák sem lehet valaki legfeljebb fazékember. S ugyan igen szoros cserépfazékban kell nyomorodni mellette. Mert hát az még csak lehet felfogás dolga, hogy mondjuk a zsidótörvény bárgyú zavarosságairól írva nem utalhatok arra, hogy bezzeg az a Stendhal a Code Napoleontól tanult stílust. De ha egy politikai cikkben Montesquieure hivatkozom, hát azt már mégis fölös igyekezet marokra fogott ceruzával kihúzni, mondván, hogy no fiam, ez már megint valami irodalom. Most hát kéziratos olvasó-szerkesztőféle vagyok. Elég kényelmes mesterség, bár néha beleakad az ember az 1939: IV. törvény-cikkbe, már úgy értem, a törvény csinálta munkatársak cikkeibe.”¹²⁶

Rassay „változtatát” az ellentétéről nem ismerjük, így nem tudjuk, valóban csak Gáspár „írói modora” volt-e az ellentét, s így a félreállítás oka. Valószínű, hogy a „modornál” mélyebb ok, talán szemléleti különbség is közrejátszhatott: Rassay Károly gyakorló országgyűlési képviselő, alapvetően gyakorlati politikus volt, aki erőviszonyokban gondolkodott s akinek így, föltehetően, időnként kellemetlen lehetett Gáspár radikális hangütése, ironikus kritikája. A „reálpolitika” alighanem túljutott már a Gáspár fölfektette védelmi vonalakon.

Teljes szakítással az ellentét azonban nem vált, Gáspár 1940 márciusát követően is az Esti Kurir szerkesztőségében maradt. Olvasószerkesztői munkája mellett írt is — jó néhány pesti színházi bemutatóról számolt be. 1939 szeptember végétől 1943 májusáig — több, olykor pár hónapig is elnyúló megszakítással — mint színházi tudósító közel 30 premieren volt ott. Az első dráma, amelyről tudósított, Zilahy Lajos *Gyümölcs a fán c.* műve volt, az utolsó pedig Pirandello nevezetes műve, a *Hat szerep keres egy szerzőt*. Közben írt olyan kortárs szerzők darabjairól mint Kodolányi János, Németh László, Illés Endre, Remenyik Zsigmond; írt klasszikus darabokról, Goldoni, Schiller, Ibsen, Hauptmann műveiről; írt külföldi, mondhatnánk internacionális kommersz vígjátékokról (Sardou, Bourdet) s írt hazai féldilettáns s dilettáns szerzők, Babay József, Eszerhás István „darabjairól”. Ezek a kritikák, szinte kivétel nélkül rövidek, egy-két flekkes kis ismertetések. Hangvételük ironikus-leíró, a szerző tehetségének mérlegelésén s az „ismertett” mű egy-két jellegzetességének fölillantásán túl csupán a szereplők felsorolása s egy-két szavas méltatása-kritikája fért beléjük. Jelentőségük Gáspár pályájában, életművében alig

¹²⁶ Gáspár Zoltán — Hatvany Lajoshoz, Bp. 1940. márc. 31. MTA Könyvtára kézirattára, Ms 5366. Közölte: Antal Gábor: „Én és a többiek”. Hatvany Lajos kiadatlan levelezéséből. Kritika, 1980. 8. sz. 12.

van; igazi tehetségére csak ironikus-gunyoros fölwillanásai vallanak. Politikai-ideológiai vonzalmai és ellenszenvai ezért föl-felsejlenek ezekben a rövid kis írásokban is. A nyilasokhoz közel álló Eszterhás István pl. nemcsak mint rossz és tehetségtelen drámaíró, de mint zavaros ideológiák forgalmazója és alakítója is megkapta tőle a magáét.

Alkalmilag, különösebb terv vagy rendszer nélkül, nem túl gyakran mást is írt; a Kurirban 1940-ben 3, 1941-ben 4, 1942-ben 15, 1943-ban 2 cikke is megjelent. (Színházi beszámolóival együtt.) Ezek zöme rövid, glosszaszerű írás, vagy pár soros kritika; nagyobb terjedelmű s jelentősebb írása csak néhány van ezekben az években, s ezek is zömmel könyvkritikák (Apponyi Albert, Horváth Béla, Remenyik Zsigmond műveiről). Csak 1942 jelent némi kivételt, amikor publicisztikai jelenléte, bár a régít nem érte el, de ismét megnőtt.

Ezek a „kései” s immár szórványos Kurir-beli jelentkezései ideológiatörténeti szempontból kevés újsággal bírnak; lényegében a 37—38—39-es cikkek vonalába esnek. Az azokban felvetett témák, eszmék jelentkeznek ezekben is — csak lényegesen rosszabb történeti kontextusban, eleve korlátozottan. Alapmeggyőződése, alap-törekvése változatlan volt ezekben az években is. Három módosulás kíván csak megemlítést. Ezek is inkább csak alkalmi, szórványszerű változások nála.

Az egyik ilyen módosulás az, hogy az egyén (jogos) védelme, amely mindig is jellemezte publicisztikáját, most, ha deklaráltan csak egyetlen írásban is, de átfordult nála valamiféle homályos „közösség-ellenességbe”. *Törvény és erőszak* című glosszájából nemcsak az derül ki, hogy a progresszívnek tudott Machiavellit és Hobbest megvédendőnek tartotta a „mindent elnyelő közösség elsőbbségi jogának” bűnétől, de az is, hogy a „mindent elnyelő közösség” híveit az „abszolutisztikus uralkodó jobbágyvédelmétől” „az ún. népi politikáig” származtatta, ellenszenvet elsősorban ez utóbbi ellen fordult. Ahogy írta, „az egyes modern közösségimádók” ellen.¹²⁷ Kétségtelen, aggodalmának volt reális alapja; a későbbi fejlemények egy ilyen aggodalmat sok vonatkozásban igazolnak. Kérdés azonban, a népi mozgalom közösségfelfogása, egyén és közösség követendő viszonyáról vallott eszménye bevonható e totalitárius, vagy pszeudotalitárius törekvések körébe. (Aki 1940-ben a nép szót használta, még nem volt föltétlenül népi.) A másik említendő módosulás az, hogy az irracionalizmust immár egészen végtelenen, már-már nyelvválságként érzékelte. „Arra gondolok — írta *Eszperantóul tanulok* című cikkében, 1942. június 24-én —, hogy anyanyelvem és más nyelvek szavai is napról napra váznak, kopnak, rongyolódnak és mocskolódnak. Meghitt, régi szavaim máról holnapra elidegenülnek, tisztességet értelmük elzúllik, amint lepedékes nyelvek forgatják őket. A mai vaskori köznyelven a paraszt nem földművelőt jelent, hanem gyökeret, a gyökér nem növénynevet, hanem mítoszt, a ló nem a patások rendjébe tartozó domesztikált emlőst, hanem a magyar lélek arcát. Esetleg mindent fordítva és kölcsönösen felcserélve. Lehetséges, hogy ezek a talajgyökeres kifejezések egykor csakugyan így kerülnek be a magyar nyelv nagy szótárába? Ezt a kort nem akarom megérni.”¹²⁸ A harmadik vonás, mely módosulásra vall, az, hogy 1942-re még az Apponyi Albert-féle „keresztény” öliberalizmus értéke is megnőtt számára, s — nyilván szövetségest keresve — leírta, hogy „a keresztény világnézet legmélyebb alapjaiból nem is következhet más, mint az Isten képmására teremtett ember joga és méltósága.”¹²⁹

Mindhárom új vonás jelentkezése kétségkívül válságérzete elmélyülésének dokumentuma.

¹²⁷ *Törvény és erőszak*. EK, 1940. febr. 7.

¹²⁸ *Eszperantóul tanulok*. EK, 1942. jún. 24.

¹²⁹ *Világnézet és politika*. EK, 1942. április 7.

Mindez (személyes háttérbeszorulása, válságérzete mélyülése), érthetően, pályamódosításra készítette. Az Esti Kurirral való szakításra ugyan majd csak 1944 márciusában szánta el magát, fórum- és közösségkereséseinek első jelei azonban már 1940 végén jelentkeztek. 1940 nyarán még feleségével Rómában járt (augusztus 5-én innen levelezőlapon üdvözölték is íróbarátukat, Füst Milánt).¹³⁰ Ez az olaszországi út arra vall, egzisztenciája rendben volt. December 22-én azonban már — egzisztenciális biztonságától függetlenül — a Népszavában jelent meg cikke, *A társadalomtudomány a társadalom válságában* címmel.

A cikk, amely Gáspár publicisztikájának egyik szép darabja, a társadalomtudományi kutatás szükségességének indoklása, ill. a társadalomtudományok háttérbe szorulásából fakadó problémák fölvezetése. Önmagában is érdekes; elemzést érdemelne. Jelentősége azonban másban is van; részben megjelenése *helyében*, részben *tendenciájában*. Mindkét körülmény ugyanis arra vall, hogy — korábbi nézetei föladata, vagy radikális átépítése nélkül ugyan — a szociáldemokrácia irányába „nyitott”. Cikke zárása például már egy jellegzetes marxista axióma — gáspári hangszerelésben: „A társadalom önmagáról csak akkor alkothat reális képet — írta —, ha szerkezeti átalakulásában a fejlődés erői döntő súlyhoz jutnak. Ha ez megtörténik, a politikai cselekvést kísérő ideológia gyakorlatilag elhanyagolható elhajlással közelíti meg a társas valóságot.”¹³¹ Cikke természetesen így is csak „kacérkodott” a marxizmussal; ami érdekes és jó benne, a marxizmus hatása nélkül is az. A cikk azonban tudatosan „marxizált”, s ez a lényeg, mert ez jelzi, hogy Gáspár szubjektíve szükségét érezte a pályakorrekciónak.

Hogy hogyan, kinek a közvetítésével, milyen belső indítékoktól vezérelve került kapcsolatba a szociáldemokrata párttal, nem tudjuk; adatunk nincs rá. Gáspár pályájában azonban benne rejtett ez a lehetőség. Már Szegeden is volt kapcsolata, ha csak időlegesen is, a szociáldemokrata párttal, olvasmányairól valló 1936-os emlékezésében több szocialista szerző művének olvasásáról tett említést, a Szép Szóban pedig, mint szerkesztő, több szocialistának is helyt adott. Mindazonáltal cikke csak az első lépés volt a szociáldemokrácia felé — nem véletlen, hogy ekkor még megmaradt az Esti Kurir „kötelékében”.

1941-ben (február 15-én) még megjelent egy írása a Népszavában, ezt követően azonban hosszú ideig nem publikált ott. „Hivatali” munkája mellett azonban a *Mai enciklopédia* (1941) című, antifasiszta tendenciájú társadalmi—politikai kislexikont szerkesztette Csetényi Józseffel és Erdődy Elekkel, s szócikkeket írt bele *Emberi közösség* címmel. Írása — tárgyi mondandóján túli — érdekessége, hogy mind a liberalizmusra, mind a „tudományos szocializmusra” sort kerít benne — elismerést és kritikát váltogatva róluk szólva. Úgy látta (s ezt érdemnek tudta), hogy a liberalizmus „feloldotta az egyént az abszolutizmus és rendőrállam sokféle korlátozása alól; a gazdasági és politikai szabadság révén nagyobb nemzeti egységek kialakulását, az anyagi haladás és a békés kulturális fejlődés nagyobb lehetőségeit hozta létre.” „Viszont — tette hozzá — nem bizonyult igaznak az a tan, hogy az erők szabad játéka önmagától fogja az általános harmóniát létrehozni. A valóságban a gazdaságila erősebbek jutottak túlsúlyra, ami a társadalmi életben súlyos megrázkódtatásokat idézett elő.” A liberalizmusnak eme — igen lényegi — kritikája már, bár nem előzmények nélküli, új orientációkeresésének vonalába esett; nem véletlen, hogy a „tudományos szocializmusról” is külön fejezetet írt. Ám ott sem feledkezett meg, hogy szóvá ne tegye: „A jövő társadalmát Marx és Engels nem rajzolták meg pontosan.”

¹³⁰ Gáspár Zoltán és felesége — Füst Milánhoz, Róma, 1940. aug. 5. PIMV. 4140/278/1.

¹³¹ Gáspár Zoltán: *A társadalomtudomány a társadalom válságában*. Népszava, 1940. dec. 22.

san. Nem nyilatkoztak világosan a követendő útról sem, mert ezt utópisztikus eljárásnak tartották. Így tanaik alapján egyaránt kifejlődhetett a parlamentáris demokrácia eszközeivel dolgozó szocialista mozgalom és a megszervezett kisebbség terrorista diktatúrájára öntudatosan hivatkozó bolsevizmus.” Egészében, úgy tetszik, ez a szócikk a szociáldemokrácia irányába való továbbmozdulást jelzi.

De az Esti Kurirtól való folyamatos „eloldódását” emellett más is mutatja; más lapokban is mindinkább föl-föltűntek írásai. 1941-től alkalmanként írt az Esti Kis Újságba (41-ben két, 43-ban négy cikket), 42-ben írt kétszer a Magyar Csillagba, 1943-ban az Újságba, Az Ország Útjába.

Sajnos, ekkori életéről nagyon keveset tudunk. Tudjuk, hogy rendes évi szabadságát 1941 nyarán Erdélyben töltötte; feleségével együtt ekkor Tusnádfürdőn, Kolozsvárt járt. Utóbbi helyen találkozott régi — s rég nem látott — barátjával, Járosi Andorral, „az erdélyrészi evangélikusok esperesével”, akivel — mint régen, még diákkorukban — azonnal szót értett.¹³² Tudjuk, hogy 1942 februárjában részt vett a Történelmi Emlékbizottság munkájában, 1942 tavaszán pedig — mint egyik irányító — József Attila második, budapesti temetése előkészítésében. Áprilisban, mint az emlékbizottság tagja, aktív szervezőmunkát fejtett ki, s valószínűleg ő tette be a Kurirba azt a hírt is, amelyből kiderül, hogy a „József Attila emlékbizottság minden csütörtökön este 7—9 között tart hivatalos órákat VII., Peterdy-utca 8. sz. alatti helyiségében, amikor érdeklődésre szívesen ad tájékoztatást. A bizottság telefonszáma ugyanebben az időben 221-205.”¹³³ A május 5-i második temetésén, az „immár nem a halottnak, hanem az irodalomtörténeti halhatatlannak járó tiszteletadáson” az emlékbizottság nevében ő mondott búcsúztatót. „Sírja [mármint József Attila sírja — L. A.] diadalmasan él majd túl sok hazug emlékművet” — mondta itt.¹³⁴ Belső életéről, orientációja módosulásáról azonban nincs értelmezhető adatunk; nem tudjuk, igazában mi mehetett végbe benne ezekben az években.

Szerencsére a Magyar Csillag 1942 decemberi számában *A költő és a köztudat* címmel beszámolt a József Attila-emlékbizottság munkájáról, s ebben egy, orientációja módosulása szempontjából is lényeges epizódot is megörökített. „Azt mondtam — írta itt —, hogy a temetés a munkásifjúság műve volt, s ez így igaz is. De a kollektív igyekezetet jogos megszemélyesítéssel fűzhetem Marosán [György] nevéhez. Vidám tettekrezsége, az akadályokkal kedvtelve birkózó erélye, önzetlen lelkessége nélkül az ifjúmunkásság részvétele nem kapott volna se ösztönzést, se formát, se alkalmat. *Referálásait, intézkedéseit, vitáit hallgatva vált bennem átélt valósággá József Attila verse: »Új nép, másfajta raj. Másként ejtjük a szókat...«*”¹³⁵ Nem valószínű, hogy tévedünk, ha ebben az epizódban véljük megtalálni azt a döntő érzelmi lökést, amely a szocialista — szociáldemokrata — mozgalomhoz juttatta el. Természetesen nem arról van szó, hogy Marosán Györgynek valamiféle *szervezeti* bekapcsolást tulajdonítunk; példája, az aktív, talpraesett munkásfiú mint új ember-típus példája hathatott rá s közelíthette a szociáldemokrata mozgalomhoz.

Az idézett epizód, tartalmán túl, azért is fontosnak látszik, mert a cikk, amelynek része, 1942 decemberében jelent meg, s Gáspár pályájában a következő év hozta meg a döntő fordulatot. A pályakorrekcióban természetesen az is belejátszhatott, hogy — mint L. Nagy Zsuzsa írja — „1943 elejétől az [...] Esti Kurir is sok tekintetben közeledett a kormány álláspontjához”¹³⁶, s ez Gáspárnak aligha tetsz-

¹³² Egy halhatatlan feltámadása. EK, 1941. dec. 15.

¹³³ Dízsírhelyet adott a főváros József Attila hamvainak. EK, 1942. ápr. 7.

¹³⁴ Vö. EK, 1942. máj. 4. 5.

¹³⁵ Idézi Csaplár, 1971. 1148.

¹³⁶ L. Nagy Zsuzsa, 1972. 166.

hetett. 1943 nyarától nem is írt a Kurirba. A taszító erőkön túl azonban volt, ami vonzza is, s ez — amennyire megállapítható — a szociáldemokrata párt s mozgalom lett.

A szociáldemokrata párthoz s mozgalomhoz való csatlakozásának eseménytörténetét teljes homály fedi. Annyi csak a bizonyos, hogy 1943 tavaszától valamiképpen bekapcsolódott a párt munkájába. Ekkortól megszorodtak írásai a párt lapjában, a Népszavában (1943-ban a korábbi, három év alatti két írással szemben most pár hónap alatt 9 cikke látott itt napvilágot). Mónus Illés környezetébe került, aki többféle munkával is megbízta. Valamikor 1943 tavaszán (?) előadás-sorozatot tartott a Vasas Székházban, *A politikai eszmék fejlődéstörténete* címmel, amely sokszorosítva, ún. sillabuszként meg is jelent: mozgalmi oktatási anyag lett.¹³⁷ Mónus, akinek akkori szerepe, sajnos, föltáratlan, bevonta a párt ún. átmeneti programjának kidolgozásába is. Írásos észrevétele, amelyet *A Szociáldemokrata Párt gyakorlati programja* c. tervezethez készített, fönn is maradt. Tilovszky Lóránt kutatásaiból tudjuk, Gáspár főleg a nemzetiségi kérdés jövőndő alakításával foglalkozott — e téren eljutott a magyarországi nemzetiségek „területi önkormányzatának gondolatáig.”¹³⁸

1943 őszen Mónus bevonta Gáspárt az ún. Munkásakadémia munkájába is. Az akadémia szervezője Tihanyi (akkor: Hirmann) József volt, aki erre így emlékszik vissza: „A Szociáldemokrata Párt az 1943—44-es oktatási évadban Munkásakadémia címmel központi vezetőképző tanfolyamot rendezett a budapesti pártszervezeti csoportok és szakszervezetek, valamint a budapesti-könyéki párt- és szakszervezeti csoportok küldöttei részére. Vidéken csupán egyes előadásait lehetett megtartani, a helyi hatóságok a teljes program lebonyolítását csirájában megfojtották. ... A Munkásakadémia végül is 1943. szeptember 16-án indult, mégpedig Gáspár Zoltán előadásával. [...] az ő témája (A legújabb kor világtörténete) öt előadásból álló sortozatot alkotott, ezen kívül csupán még két előadó tartott öt és Mónus hét előadásos sortozatot. A Munkásakadémia előadástémáit, az előadók személyét Mónus állapította meg, az utóbbiakat ő is instruálta.”¹³⁹ Gáspár előadásai, sokszorosítva, ez esetben is megmaradtak.

Baráti köre is kitágult ekkoriban, ekkor lényegében szociáldemokraták körében mozgott; befogadták. „Az SZDP, minden részében, főtitkárságában is, megbeszélő, eszmét cserélő, vitázó párt volt — írja erről Tihanyi József —. Vitáink, beszélgetéseink munkánk szerves részét alkották, s gyakran igen hevesek voltak. Gáspár Zoltán azon ritka elvtársaink közé tartozott, akivel nem vitáztunk, még csak nem is igen beszélgettünk, hanem csupán kérdeztük. És ő válaszolt, pontosan, szabatosan és utána egészen egyszerűen nem volt minek ellentmondani — legfeljebb további kérdéseket tehattünk fel neki. S ő mindig készséggel, hihetetlen tudásanyag birtokában, és mérhetetlenül szerényen, minden kinyilatkoztató allűr nélkül válaszolt. Valahogy úgy alakult, ha megnyugtató ismeretet akartunk valamiről, amiről tudtuk, hogy Gáspár Zoltán asztalára tartozik, akkor — bármennyit is beszélgettünk a dologról előbb — vártuk az alkalmat, hogy beszélhessünk vele, mert »Gáspár locuta, causa finita«. Nagyon szerettük.”¹⁴⁰

Szociáldemokrata pártbeli munkájának, az eddig említetteken túl, volt egy történeti helyzet diktálta sajátos területe is. 1943 májusától rendszeresen írt a Péter János szerkesztette Református Jövő című hetilapba. Ennek a látszólag fölöttebb paradox megoldásnak pályájában megint csak megvoltak a szubjektív föltételei.

¹³⁷ Gáspár Zoltánné és Tihanyi József közlése.

¹³⁸ Tilkovszky Lóránt; 1983. 75—76.

¹³⁹ Tihanyi József levele e sorok írójához, Bp. 1984. jún. 24.

¹⁴⁰ Tihanyi József levele e sorok írójához, Bp. 1984. júl. 5.

Református—evangélikus családból származott, református kollégiumban érettségizett, református diákegyesület tagja volt stb. S mindenekelőtt: a kereszténység „végső alapjaival” sohasem fordult szembe — itt még egyszer idéznünk kell a *Világnézet és politika* egy mondatát: „...a keresztény világnézet legmélyebb alapjaiból nem is következhet más, mint az Isten képmására teremtett ember joga és méltósága.”¹⁴¹ Ez lehetővé tette számára, hogy szubjektíve elfogadhatatlan kompromisszumok nélkül, pusztán reálpolitikai gesztusként református (tehát felekezeti) lapban fejtse ki nézeteit. A Református Jövőben természetesen nem lehetett doktrinális tisztaságú marxizmust propagálni, de nem is ez volt a cél! s Gáspár publicista alkatából sem ez következett. Ő szociáldemokrataként is inkább csak politikai értelemben és síkon lett szocialista; teoretikus-elvi szinten lényegében liberális maradt. Olyan liberális, persze, aki érzekelte a liberalizmus gyöngeségeit (vö. a Mai enciklopédiába írt szócikkével), de a liberalizmus szabadságorientált, egyéniségfelszabadító funkcióját változatlanul aktuálisnak, sőt döntőnek ítélte. Igazában ezekkel az elvekkel kapcsolódott bele a szociáldemokrata fölfogásba is.

Feladata a Református Jövőben írt cikkekkal az volt, hogy — támaszkodva a reformátusok liberális örökségére — egy nem szocialista fölfogású réteg gondolkozását közelítse a demokratikus politikához, a háború utáni feladatok természetéhez. Így tudja ezt egykori szerkesztője, Péter János is. Gáspár, szerinte, azért írt a Református Jövőbe, mert „voltak közös barátaink, köztük kommunisták is, akik Gáspár Zoltán cikkein keresztül is hozzá kívántak járulni a közvélemény egyes rétegeinek helyesebb tájékoztatásához mind a háborús helyzet, mind az azt követő várható jövő tekintetében.”¹⁴²

Itteni cikkei, amelyek a háborús, előzetes cenzúras viszonyok közt is publicisztikájának újabb gazdagodását hozták, két csoportra oszlanak. A mennyiségileg nagyobb tömb heti külpolitikai helyzetjellemezésekből, a lap *Heti tükör* című rovatába írt cikkekből áll. Ezek az adott sajtóirányítási feltételek közt természetesen nem igazi külpolitikai kommentárok; az események valódi kommentálását, direkt politikai minősítését az érvényben levő rendelkezések lehetetlenné tették számára. De meghagyták neki az események regisztrálásának, az események megválogatásának, kiemelésének lehetőségét. E „jogával” élt is; „heti tükrei” adatokban, eseményekben, politikai megnyilvánulások regisztrálásában gazdag ismertető. 1943. május 19-től a német megszállásig hetente folyamatosan írta ezeket. Aki végigolvasta őket, igen gazdag, a lehetőségekhez képest tárgyilagos krónikát kap. A cikkekkal együtt lehetővé tették egykori olvasóiknak a többé-kevésbé reális helyzetérzékelést, a frontok, erőviszonyok mozgásának tudomásulvételét. Nagy erényük, hogy — ha arra mód nyílt valamely politikai esemény kapcsán — Gáspár reálisan szólt a szövetséges hatalmak valóságos politikai elképzeléseiről, háború utáni terveiről is.

A cikkek másik része ehhez a tömbhöz képest mennyiségileg kicsi; tulajdonképpen csupán két nagyobb cikkből áll. Ezek azonban — református „modorban”, református dialektusban írt — valóságos programcikkek, s bennük Gáspár programatikusan fejtette ki a reformátusság feladatait. Az egyik címe: *Mi legyen az egyház álláspontja a politikai pártokkal szemben?*, a másiké: *Középosztálykérdés, társadalmi reform és a magyar kálvinizmus új, társadalmi feladata.* (Református Jövő, 1943. dec. 8. és 15.) Természetesen ezek a cikkek többszörösen kényszertermékek; módosítón, sőt torzítóan hat bennük a református frazeológia s a református „papok és presbiterek” attitűdjébe való beilleszkedési kísérlet, s fékezően hatott a cenzúra is, amely

¹⁴¹ Világnézet és politika. EK, 1942. április 7.

¹⁴² Péter János levele e sorok írójához, Bp. 1984. júl. 5.

különösen az első cikket sújtotta komolyan. Valószínűleg ezért választott közzétételükhöz álnevet is; Református Jövő-beli cikkeivel ellentétben ezeket nem saját nevéen, hanem Bölcs házy Sámuelként jegyezte.

Későbbi, 1944 eleji följegyzése szerint első cikkét (*Mi legyen...*) a cenzúra teljesen meghamisította húzásaiival. „Ebben a cikkben ugyanis — írta följegyzésében — kellő óvatossággal a szociáldemokrata pártot igyekeztem a papok és presbiterek számára legalább elméletileg elfogadhatóvá tenni. A cenzúra azonban gondosan kihúzta a kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt szövetségére vonatkozó részt és más utalásokat s így a cikkből az derül ki, hogy az egyháznak csakugyan minden párt jó, [...] a cikk eredeti szövegéből azonban más derült ki.”¹⁴³ Önértékelése, sajnos, lényegében helytálló, cikke azonban megjelent formájában sem lehetett teljesen haszontalan. Írása ugyanis fölerősítette, részletezte Ravasz László püspök egyik fontos beszédének mondandóját. „Kétségtelen dolog — mondta Ravasz, s idézte Gáspár —, a világon minden háború ezt tanúsítja, hogy a békekötés után a meginduló építómunkában a nép szélesebb rétegei fogják a döntő szerepet játszani és az alulról felfelé törekvő osztályok tömegerei döntő tényezővé válnak.” S cikke, megcsonkított, eltorzított formájában is ezt erősítette föl, s azt emelte ki, hogy a háború után az alsóbb osztályok szerepe megnő. „...az egyháznak — írta egyházi olvasói előítéleteire rájátszva — nem lehet hivatása a politikai állásfoglalás a nemzeti létet érintő nagy elvi ügyeken kívül. Ilyen ügy [azonban], az, hogy a paraszt és a munkás kenyérből és jogból egyaránt nagyobb karéjhoz jusson. Ez világos következése Krisztus tanításának.”

Másik cikke (*Középosztálykérdés...*) ugyancsak a háború utáni helyzetre akart fölkészíteni — az ún. középosztály szemléletének, helyzet tudatának korrigálásával. Ezt érdemes kicsit részletesebben is idézni, mert programatikus. „...a társadalom élete — írta itt — nem ismer végleges visszatérést korábbi helyzetekbe. Bizonyos, hogy az értelmiség kérdésével a háború utáni Magyarországon újra komoly formában kell majd foglalkoznunk. [...] Minden háború társadalmi változások hírnöke. Az pedig nem szorul külön magyarázatra, hogy egy olyan óriási háború, melynek részesei és tanúi vagyunk, sehol sem maradhat átalakító társadalmi hatások nélkül.”¹⁴⁴ Éppen ezért új, a megváltozó helyzethez igazodó „középosztályszemléletet” akart szuggerálni. „Szemléletben — írta — az ország népe szinte magától oszlott ketté egy láthatatlan vonal mentén vezetőkre és vezetettekre.” Majd ehhez hozzátette: „Tanult emberekre persze mindenütt szükség van s annál nagyobb mértékben, amint a társadalom egyre összetettebbé válik. De ebből nem származik igény a vezetés kizárólagos jogára. [...] A felülről való nézés, a társadalomnak vezetőkre és vezetettekre való rideg szétkülönülése helyett kell adjon egy új, szociális és népi szemléletének.” „...a fölműves és a munkás — idézte folytatásként megint Ravasz Lászlót — együtt, egymást kiegészítve meg tudja vetni az új magyar fejlődés alapját. Ebben kell elhelyezkednie annak az értelmiségi osztálynak, amelynek társadalmi függését nem felülről, hanem alulról kell eredeztetnie s ezáltal életformáját is megváltoztatnia annyiból, hogy kedves régi emlékek feláldozásával sokkal több egyszerűséget, puritánságot, produktivitást mutasson fel, mint eddig.”¹⁴⁵ Cikke nagy érdeme, hogy a „középosztály” reális aggodalmaira is ügyelt, s számításba vette azokat érveit formálva. A „leszülyedéstől” való félelemmel szemben leszögezte, hogy a hivatalnokréteg egy része és a munkásság közt már nincs különösebben nagy egzisztenciális különbség. A kö-

¹⁴³ Gáspár Zoltán újságcikkeinek kolligátumába írt följegyzés. Móra Ferenc Múzeum Irodalomtörténeti gyűjtemény.

¹⁴⁴ Középosztálykérdés, társadalmi reform és a magyar kálvinizmus új, társadalmi feladata. Református Jövő, 1943. dec. 15.

¹⁴⁵ Uo.

zéposztály egyes elemeinek „lesüllyedése” „tömegmunkát” végző réteggé, és egyes munkáskategóriák felemelkedése pedig továbbra is érvényesülő tendencia. „A középosztálynak eképen — bizvást mondhatjuk — kevés vesztenivalója van. Amihez a társadalmi átalakulással szemben ragaszkodik, már nem valóságos elönyökre vonatkozik, hanem életformájának külsőségeire. Ezért van szükség arra, hogy — mint Ravasz püspök mondta — »kedves régi emlékek feláldozásával« simuljon hozzá a dolgok új rendjéhez.” „A proletarizált értelmiség egyre nagyobb tömegei olvadnak fel majd az alulról feltörő földműves- és munkásrétegekben. *A középosztály ebben a nagy kiegyenlítődésben is a múltak kísértéseitől retteg. Pedig ezek a kísértetek már csak az aggodalmaskodók elméjében kísértének.*” S ezt követően azt is kimondta, hogy a „földműves- és munkástársadalom emelkedő csoportjai nem a társadalom tengerfenekéről bukkannak fel, hanem anyagilag és erkölcsileg is sok esetben elérik, sőt meghaladják az alsóbb középosztályi rétegek színvonalát. Ezek a csoportok a gazdasági-társadalmi rend új alakulásaiban fontos feladatokat látnak el. »Gyermekkora gyermekekörünk. Velünk nevelkedett a gép« — mondja önérzettel a munkásság nagy költője, József Attila. A mezőgazdasági termelés átalakulása során a parasztságból kiemelkednek azok a csoportok, amelyek a paraszti életforma hagyományos zártságából kiemelkedve, a termelés rendjének megfelelően egyre inkább »»értelmiségi« jellegű feladatokat látnak el. A mezőgazdaság gépesítése, a minőségi termelés stb. stb. kérdései új földművelő típust formálnak majd ki. Ezek a rétegek — még a maguk osztályának vezető fokozatain is — nem érzik majd magukat »középosztálynak«. De nem is fogják elismerni másoknak azt a jogát, hogy mintegy hivatalból »vezessék« őket.”¹⁴⁶

E — bőségesen idézett — cikkében nem annyira tárgyi igazsága vagy tévedése érdekes; a vázolt társadalmi nivellálódásfolyamat egyébként is bonyolult s ellentmondásos folyamat. Annál fontosabb azonban, hogy ez a koncepció — bármennyire református mezben is jelentkezett — Gáspár jövőképzetét mutatja. S elárulja a liberális koncepció lassú szociáldemokratává válását. Amennyire útmutató, legalább annyira — ha nem még inkább — útkereső is ez a cikk.

1943 decemberében Gáspár saját pályájának is fordulópontjához érkezett.

10. Az utolsó év

E két programatikus cikk 1943 decemberében jelent meg — Gáspár ekkor 42 éves múlt. Emberi számítás szerint előtte állt, szűken számítva is, még két termékeny évtized, amelyet munkával tölthetett volna. Sorsa azonban — nem teljesen véletlenül — másképpen alakult; termékeny évtizedek, kiteljesedés helyett alig több mint egy év jutott még neki. 1944 elején még hetente megírta külpolitikai szemlét a Református Jövő számára, majd március 1-én, Csaplár Ferenc adatai szerint, formálisan is a református laphoz csatlakozott: a *Heti tükkör* rovat vezetője lett. Munkáját azonban új állásában már szinte meg sem kezdhette. Bő két héttel később, 1944. március 19-én bekövetkezett Magyarország német megszállása, s mint annyiaknak, neki is menekülnie kellett. „A német megszállás másnapján a Gestapo letartóztatási paranccsal kereste lakásán és a szerkesztőségben.”¹⁴⁷ Ekkor nem találtak rá, iratait, könyveit azonban elvitték; a kéziratok, dokumentumok, amelyek majdani hagyatékát képezték volna, kezük nyomán szétszóródtak vagy megsemmisültek.

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ Csaplár, 1971. 1149.

Életének részletes rekonstruálása ezzel — bár ő maga még élt — lehetlenné vált. S ő maga is bujkálni kényszerült; Csaplár szerint „néhány napig református egyházi személyeknél és a Bethesda kórházban rejtőzködött, majd családjával együtt álnéven vidékre menekült.”¹⁴⁸ Bujkálásáról nem sokat tudunk; dokumentum nem őrzi nyomát. Annyi bizonyos csak, hogy kereste a kapcsolatot az ellenállás tagjaival s hogy időközönként „kapcsolatai fenntartása végett [...] Pestre jött, majd 1944 végén, a Lakatos-kormány bukása után végleg visszatért a fővárosba.”¹⁴⁹ Úgy ítélte meg, kéznél kell lennie a közelgő fordulat idején. Ez lett a veszte; valaki feljelentette, „a közelben levő német parancsnokság egy tisztje megleste lakásának kapujában, s 1945. január 13-án a kapu alatt szíven lőtte.”¹⁵⁰

11. Egy derékba tört pálya tanulságai

Nem tudjuk, a Református Jövőben 1943 végén fölvázolt, vagy inkább csak jelezett koncepció, ha lett volna kifutási ideje s alkalma, hogyan alakult, bővült, részleteződött volna. Az „új”, szociáldemokrata Gáspár Zoltánt ma még csak elképzelni, mondhatnánk extrapolálni lehetne a régi, liberális Gáspárból s utolsó időszaka néhány írásából. Ez azonban aligha volna történeti eljárás, s aligha is volna értelme: az életmű változás közben, fordulóponton zárult le. Minősíteni így hát csak azt lehet s azt érdemes, ami írások sorában öltött testet s ami Gáspár eszmetörténeti alaphelyzetét is megadja.

Bizonyos, hogy pályája nagy — s látható — részében későliberális ideológus volt, aki a publicisztika napi harcaiban fogalmazta meg fölfogását. E pozíciója buktatóit maga is érezte, állandósult iróniája legalábbis ezt sejteti. Egészében azonban mégis illik rá Csaplár Ferenc jellemzése, aki szerint publicisztikájának lényege egyre inkább az „aggodalmas értékőrzés”, a „történelmi fejlődés addigi vívmányainak megóvása” volt; „többre a baloldali tábor gyengesége miatt nem látott reális lehetőséget és a »jobboldali radikalizálódás« elleni védelembe vonult. Huszadik századi voltaireianus volt: a leleplezés, a kritika hajlama és képessége volt igazán erős oldala. A jelen minden mozzanatában meglátta és megláttatta a közeli veszélyt: a zsidótörvények elfogadásában, a baloldal elleni szervezett hajszában, a hazai szervezett fasiszta csoportok egyre erőszakosabb fellépésében a totális fasizmus hatalomra jutásának, Magyarország háború felé sodródásában pedig egy nemzeti tragédiának a lehetőségét. [...] A bajok tekintetében előrelátó volt, de az ellenszert, a konstruktív politikai cselekvés útját nem tudta meglelni.”¹⁵¹

Kérdés azonban, volt-e, lehetett-e ilyen „konstruktív politikai cselekvés” az adott viszonyok között? S nagy kérdés az is, miért s hogyan jöhetett létre ez az „értékvédő” pozíció? A válasz roppant bonyolult és nehéz; a megoldást egyelőre a tudományos kutatás hiányosságai mellett tudományon kívüli körülmények is nehezítik.

Annyi bizonyos: Gáspár szubjektív becsületességében, őszinte demokráciaigényében nem lehet kételkedni. Az is bizonyos, hogy helyzetérzékelésében meghatározónak bizonyult: a politikai—ideológiai élet változástendenciáiban az addigi (mégoly

¹⁴⁸ Csaplár, 1971. 1149.

¹⁴⁹ Csaplár, 1971. 1149.

¹⁵⁰ Csaplár, 1971. 1149., valamint Barabás, im. 301. Major Róbert azonban másképpen tudja. Vö. Major Róbert, 1959. (A cikket sajnos csak egy hiányos adatolású fénymásolatból ismerem, pontos könyvészeti adatait így nem tudom megadni.)

¹⁵¹ Csaplár, 1971. 1147.

torz) fejlődés alapvető vívmányait látta veszélyeztetve. Az autonóm társadalom maradékának lehetőségét látta elveszni az antiliberalis mozgalmak kereszttüzében. Ebben, nem lehet tagadni, lényegében igaza is volt. Igaz, „minden történeti változásnál vesznek el értékek”¹⁵²; az egyénnél „a változás révén lényével, lényegével össze nem egyeztethető mozzanatok kerülnek személyiségébe, létformáiba, értékrendszerébe, létezésének megvalósulási közegébe. Az egyed is, a közösség is elveszti a változásban lényé lényegének folytonosságát s így el önmagával való azonosságát is.”¹⁵³ S itt, e ponton vetődik fel azután a nagy kérdés: „az új, a »krízis« hozta értékek aránya szerepben, minőségben, közhaszonban (stb.) felülmúlja-e az elvesztetteket?”¹⁵⁴ Gáspár eszmetörténeti pozícióját vizsgálva a kérdéskör éppen itt bonyolódik végzetesen össze. Hogy a fasizálódó politikát, a nyilasok előtérbe nyomulását joggal s okkal bírálta, senki előtt nem lehet kérdéses. A velük való szembefordulás nagy és vitathatatlan történelmi érdeme. De Gáspár nemcsak őket támadta. Az a történeti szituáció ugyanis, amely a nyilasok előtérítését is lehetővé tette, magában hordta, ha alarendelten is, időben esetleg a jövőbe kitolva is, más reagálások: más irányzatok, más alternatívák jelentkezését is. Közülük, Gáspár és a későliberalizmus számára kettő ugyancsak nem kívánatos alternatívának mutatkozott. Az egyik, s történeti aktualitásában akkor elsődleges alternatíva a sokféle vonulatból összeálló népi mozgalom volt; a másik, inkább még csak látens alternatíva, a nem-szociáldemokrata típusú radikális szocialista mozgalom, a kommunista mozgalom. Miért fordult el tőlük Gáspár, miért nem látott bennük — számára, eszményei számára elfogadható — alternatívát? Ő maga a népieket irracionalizmusban, sőt rasszizmusban marasztalta el, vagyis azonos alapállásból utasította el őket mint a nyilasokat. (Legfeljebb annyi fokozati különbséget ismert el, hogy a népeket „csak” a nyilasok öntudatlan támogatóinak, útegyengetőinek fogta föl.) Nyilvánvaló azonban, hogy ez nem lehet igazi magyarázat; a népi mozgalom minden jogos bírálat ellenére¹⁵⁵ különbözött a nyilasság mozgalmaitól, sőt ahogy Bibó István (tehát egy vitathatatlanul „demokrata” ideológus) írta, az egész mozgalom „teljes mértékben belesimul, azonos az európai szabadságmozgalmak nagy vonalával, teljes mértékben magáévá teszi a francia forradalom szabadság—egyenlőség—testvériség ideológiáját és mindezekkel együtt egyértelműen a baloldalon helyezkedik el.”¹⁵⁶ Am való tény: a parasztság sorsának föltétlen megjavítása, mint elodázhatatlan cél és feladat, oly erős, oly mindent maga alá gyűrő volt a mozgalomban, s a mozgalom számos vezetőjében is, hogy kitermelődött az *akárhogyan, bárhogyan* változtatás törekvése, azaz mindennek e nagy cél alá rendelése. Ez pedig, szubjektív szándékaik ellenére, a mozgalmat nyitottá tette más törekvések irányába is. A mozgalom egyes gyöngébb tagjaiban (pl. Erdélyi József) a jobboldal felé, más tagjaiban pedig a bolsevik típusú (tehát ugyancsak ún. totalitárius) megoldások iránt. Azaz: a népiek alaptörekvéseiben — bár többnyire csak implicite, végig nem gondolt formában, s még úgy sem mindenkinél — benne rejlett az egyéni szabadságjogok (szociális célok érdekében történő) korlátozásának lehetősége. A „baloldali forradalmi messianizmus pedig — enyhén szólva — nem az állami mindenhatóság ellen hatott, hanem átvette és más összefüggésbe helyezte a konzervatív hagyomány antiliberalizmusát”, ami azután együtt járt a „község egységeinek érdek- és értéktagolódását egyedül biztosítani képes hatalom-

¹⁵² Németh G. Béla, 1984. 41.

¹⁵³ Németh G. Béla, 1984. 36.

¹⁵⁴ Németh G. Béla, 1984. 41.

¹⁵⁵ Vö. Bibó István, 1983. 152—157.

¹⁵⁶ Bibó István, 1983. 153.

megosztási formák és intézmények biztosítékok elvetésével.”¹⁵⁷ Vagyis a népieknél és a kommunistáknál egy (bár egymástól különböző) olyan ideológiai értékstruktúra jött létre, amelybe nem volt beépítve az egyén szabadságjogainak biztosítása, sőt azt határozottan alárendelt szempontként tartották nyilván. Így egy rendkívül ellentmondásos történeti alternatíva rögzült: vagy az egyéni szabadságjogok védelme, elsősorú célként való kezelése, *vagy* a szociális átalakulás előmozdítása s a magyar társadalomfejlődés fölhalmozott antinómiái, mint belső feszítőerő *a szociális átalakulást tolta előtérbe, helyezte minden más elé*. Gáspár — s a későliberálisok általában — az egyéni szabadságjogokat helyezve előtérbe, ezt az (egyoldalú) előretörést nem tudta, nem akarta elfogadni. A változás konkrétan megnyilatkozó formáit elvetve pedig nem maradhatott számára más, minthogy deklarálja értékeit, s — nem törődve az aktuális erőviszonyokkal — a tradicionális szabadságjogok eszméjét védje. Joggal írhatta tehát róla Lukács György (a maga saját nyelvén), hogy „Gáspár folyton és világosan érzi helyzetének visszasságát, sőt komikumát is. De a dolgok logikája erősebb. Ha az uralmon levő kormány osztályalapjai ingadoznak, ha ennek a bizonytalanságnak [...] a nyilasok az első haszonélvezői, akkor tényleg csak két lehetőség áll Gáspár előtt: vagy egy baloldali tömegmozgalom [...] felé fordulni, vagy a kormánytól kívánni, hogy ha jobboldali is, de kormányozzon, legyen erős a nyilasokkal szemben. Sajnos, ennél a józan okosságnál nem képzelhető el fantasztikusabb utópia az adott helyzetben.”¹⁵⁸

A tragikus csak az, hogy ez a „fantasztikus utópia” az egyéni szabadságjogok védelmében kényszerült létrejönni, s szinte ez volt az egyedüli tendencia, amely e védelemre vállalkozott.

(1985)

IRODALOM

Balogh Edgár

1976 Az életút egy fejezete. Móricz Zsigmond Erdély-nézőben. Tiszatáj, 9. sz.

Bóka László

1966 Válogatott tanulmányok. Bp. 925—927.

Bokor László

1972 Hazajött József Attila. Népszabadság, ápr.

Bibó István

1983 Összegyűjtött írásai. 3. köt. Sajtó alá rend. Kemény István és Sárközi Mátyás. Bern, Európa Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Csaplár Ferenc

1967 A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. Bp.

1971 *Gáspár Zoltán* (1901—1945) Tiszatáj, 12. sz. 1145—1149.

Dénes István Zoltán

1984 A konzervatív hagyomány az újkori magyar politikai gondolkodásban. Valóság, 12. sz.

Fehér Erzsébet (szerk.)

1977 József Attila válogatott levelezése. Bp.

E. Fehér Pál

1983 Hetedhét Európa. Gáspár Zoltán figyelemztetése. Élet és Irodalom, jan. 26.

Füst Milán

1967 Emlékezés Gáspár Zoltánra. In: Emlékezések és tanulmányok. Bp.

Huszár Tibor

1983 Beszélgetés Fejtő Ferencsel. In: Beszélgetések. Bp.

1984 Nemzetlét-nemzettudat-értelmiség. Bp.

¹⁵⁷ Dénes Iván Zoltán, 1984. 57.

¹⁵⁸ Lukács György, 1945. 97.

Illyés Gyuláné

1984 József Attila utolsó hónapjairól. Békéscsaba.

Kendéné Palágyi Erzsébet

1974 Szép Szó 1936—1939. Repertórium. Bp.

Kenyeres Zoltán

1966 Lukács György. In: A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp.

Keresztényi Nándor

1972 Gáspár Zoltán ébresztése. Magyar Hírlap, júl. 22.

Kőhalmi Béla (szerk.)

1937 Új könyvek könyve. Bp.

Lengyel András

1984 A Szép Szó szegedi kapcsolataihoz. Itk, 3. sz. 327—336.

1985 A Szegedi Fiatalok dudari falutanulmányozása. Szeged.

Lisztes László—Zallár Andor (szerk.)

1971 Szegedi Egyetemi Almanach 1921—1970. Szeged.

Lukács György

1940 Modern demokrata történetírás és a modern demokráciák története. Új Hang.

1945 Írástudók felelőssége. Bp.

Major Róbert

1959 Róluk, nélkülük. Matikra (Buenos Aires), aug.

Máté Iván

1945 Dr. Gáspár Zoltán. Szocializmus, aug., XXIX. évf. 1. sz.

L. Nagy Zsuzsa

1972 A budapesti liberális ellenzék 1919—1944. Bp.

Németh G. Béla

1984 Mozgó stabilitás vagy múltba meredt statikusság. Új Írás, 12. sz.

Ránki György (főszerk.)

1976 Magyarország története 1918—1919, 1919—1945. Bp.

Tilkovszky Lóránt

1983 A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon a második világháború időszakában. Párttörténeti Közlemények, 4. sz.

Vezér Erzsébet

1970 Gáspár Zoltán emléke. Élet és Irodalom, jan. 10.

Lengyel, András

Ein spätliberaler Ideologiekritiker. Grundriss über Zoltán Gáspár

Zoltán Gáspár (1901—1945) kann für einen bedeutenden Vertreter der ungarischen Ideologiegeschichte in dem 20. Jahrhundert gehalten werden. Geboren in Nyíregyháza, maturiert in Kolozsvár (Klausenburg, heute Cluj-Napoca in Rumänien), Student in Budapest (Ökonomik) und in Szeged (Staats- und Rechtswissenschaft). Während seiner Studienjahren in Szeged (1929—1933) war er Mitglied der Bethlen-Gábor-Gesellschaft der reformierten Studenten, später auch Mitglied des aus dieser Gesellschaft entwickelten künstlerischen Kollegiums der Studenten zu Szeged. Unter anderen war er hier tätig gemeinsam mit dem Graphiker György Buday (der später in England mit dem Namen George Buday als Mitglied in die königliche Gesellschaft für Holzschnidekunst aufgenommen wurde), mit dem Dichter Miklós Radnóti, der heute zu den Klassikern der ungarischen Dichtkunst zählt, mit dem Soziologen Ferenc Erdei und dem Ethnographen Gyula Ortutay (die beiden spätere Akademiker und Minister) und mit dem Regisseur und Theoretiker Ferenc Hont. Zoltán Gáspár war 1936/37 auch als Sekretär des künstlerischen Kollegiums der Studenten zu Szeged tätig. Er spielte auch eine Rolle darin, dass das Kollegium nicht nur den Orientierungswechsel der Studenten nach 1919 beförderte und damit die Entfaltung der Bewegung der sg. völkischen Schriftsteller unterstützte, sondern fortwährend eine antifaschistische Gemeinschaft blieb. Seit 1936 publizierte er regelmässig in der bürgerlich-radikalen Zeitschrift *Századunk*, dann in der Zeitschrift *Szép Szó*, deren Begründer und erster Redakteur der hervorragende ungarische Dichter Attila József war. Im Herbst 1937 zog er in Budapest an, und wurde bald in der Redaktion der Zeitschrift *Szép Szó* beschäftigt. Nach dem Tode des Dichters Attila József wurde er Redakteur. Durch diese Beschäftigung wurde er von seinen früheren Freunden, von den Studenten zu Szeged entfernt, und als führender Ideologe der sg. urbanen

Bewegung anerkannt. Nach der Verbotung der Zeitschrift Szép Szó (1939) publizierte er vorwiegend in der liberalen Esti Kurir. Wegen seiner antifaschistischen Überzeugung und seiner Kampfbereitschaft um die Freiheitsrechte kann er für einen bedeutenden Vertreter der ungarischen Publizistik gehalten werden. Er war eine führende Person der spätliberalen Bestrebungen gegen die faschistische Ideologie und den Irrationalismus. Nach der deutschen Besetzung Ungarns (1944) musste er in Illegalität, starb während des Ansturms der Hauptstadt, wurde angeblich von einem deutschen Offizier erschossen.

Neben den zahlreichen Zeitschriften- und Zeitungsartikeln veröffentlichte er 1939 ein Buch über die Geschehnisse von zwei Jahrzehnten nach 1918 unter dem Titel *Die Geschichte von zwanzig Jahren*. Der Band seiner ausgewählten Schriften wird im Gondolat Verlag erschienen.